

INFORMASJON FRA RIKSARKIVAREN
Tema: Langs leia
Kystkvinner i nord
Høyesteretts arkiv

ved Hammersfest.

Opstall

[arkiv]magasinet

Arkivmagasinet er Arkivverkets faglige tidsskrift og retter seg mot et bredt, historieinteressert publikum. Arkivmagasinet skal være et orienterende og debattskapende tidsskrift som medvirker til å utbre kunnskap om arkivenes egenart og deres viktige rolle i samfunnet.

Arkivmagasinet ønsker å stimulere til økt interesse for og bruk av arkivmateriale i Riksarkivet, statsarkivene og Samisk arkiv.

Redaktør

Leif Thingsrud

I redaksjonen

Nina Hveem Carlsen, Knut Johannessen, Per Kristian Ottersland, Hege Brit Randsborg, Lisabet Risa og Synne Stavheim

Reprofoto

Odd Amundsen, Riksarkivet
Anne Karin Jåsund, Statsarkivet i Stavanger

Redaksjonens adresse

Riksarkivet, se bakre omslag

Design

Agendum See Design

Prepress og trykk

PDC Tangen
ISSN 0801-5449

Bidrag til neste utgave må være i redaksjonen før 10.12.2007.

Løssalg: kr 40
Årsabonnement (3 nr.): kr 100
Offentlige institusjoner, museum o.l.: gratis
Opplag: 3200

Giro: 7874.06.45802

Forsidebilde:

Tegning av fyr ved innseilingen til Hammerfest 1847. Original i Riksarkivet (NRA Fyrdir. 613).

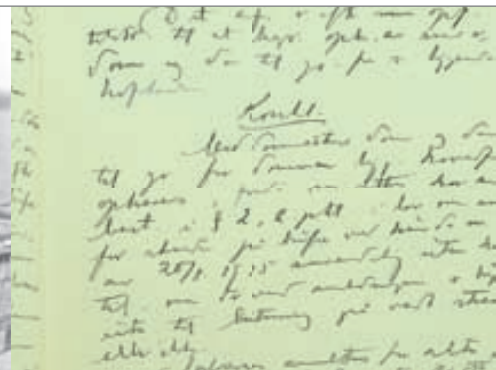
Bilde på indre omslag:

Obrestad fyr sett fra Hå prestegard.
Foto: John Landstad 1896. Original i Statsarkivet i Stavanger (Fotoarkivet Hå folkebibliotek)

13 Losen – Med våte klede i farefullt yrke

Innhold

18 Trygge havner i fiskeridistriktene

28 Kystkvinner i nord

33 Høgsteretts arkiv

TEMA: LANGS LEIA

- 6 Forlis på Lista i 1750
- 10 Et år i en skippers liv
- 13 Losen – Med våte klede i farefullt yrke
- 17 Søllings losbåt
- 18 Trygge havner i fiskeridistriktene
- 22 Fyrvaktaren – Ordensmannen langs leia
- 25 Handels- og gjestgjevarstader langs farleia på Vestlandet
- 28 Kystkvinner i nord

ANDRE ARTIKLER

- 33 Høgsteretts arkiv
- 37 Arkivene – en læringsressurs for skolen?

FASTE SPALTER

- 39 Arkiv – helt enkelt:
Håndbøker og kataloger
- 40 Krøniken
- 41 Notiser
- 42 Kalender

22 Fyrvaktaren – ordensmannen langs leia

A large, multi-masted sailing ship with white sails is shown on a body of water. The ship is viewed from a low angle, emphasizing its height. The sails are partially unfurled, and several crew members are visible on the deck. The background is a hazy, overcast sky and distant land.

Fotografiet av skøyta "Anden" er hentet fra Havnedirektoratets arkiv. Havnedirektoratet var en av de tekniske etatene som var raske til å ta fotografiet i sin tjeneste. De ønsket å dokumentere alle havneanleggene langs kysten, både før, under og etter at arbeidet var ferdig. I arkivet fins flere tusen fotografier i form av glassplater, rullfilm, positiver, album og lysbilder. Glassplater ble benyttet fram til ca. 1910, da rullfilmen overtok. Det fins alfabetisk register til de fleste fotografiene.

Fra [red]aksjonen

Historieforskning er ofte en form for å legge puslespill, hvor litteratur og arkivsaker er bitene man håper skal kunne settes sammen slik at man får et klart og forståelig bilde av et eller annet i fortiden. Mange av bitene er velkjente. De dukker opp på en mengde brett, uansett om man arbeider med et industristed eller breie bonde-landet. Men en del biter passer bare i spesielle motiver. Til gjengjeld vil de ofte der kunne skinne i all sin nærhet og tidskoloritt.

Vi har satt ”Langs leia” som tittel for dette nummeret, hvor vi går nærmere inn på noen av kildene og kildetyperne som kan brukes når puslespillet har motiv fra samfunnene langs kysten. Vi håper også å få fram at bitene ikke alltid ligger i samme eske. Tvert imot kan de befinne seg i helt forskjellige arkiver, i statsarkivene som i Riksarkivet.

Rene kildeoversikter skal vi derimot ikke belemre leserne med. Håndbøker og arkivkataloger fyller det behovet. Og slike hjelpemidler står det mer om i spalten ”Arkiv – helt enkelt”. I stedet forsøker vi å fortelle små historier eller å gi glimt inn i fortidslandet med utgangspunkt i noen av de kildene vi har i arkivmagasinene.

Lip Thorsrud

Skipsbilder fra Havnedirektoratets arkiv. Original i Riksarkivet (Havnedirektoratet serie Ua – glassplater).

Forlis på Lista i 1750

Skipsleia forbi halvøya Lista i Vest-Agder tilhører utvilsomt landets mer beryktede kyststrekninger. Inn mot det flate landskapet skråner sjøbunnen sterkt oppover og danner langgrunner, og fjæra er strødd med store rullesteiner. Sterk vind og strømmer står ofte på fra hver sin kant og danner tunge dønninger og opprørt, uberegnelig sjø. Gjennom århundrene har adskillige forlis og strandinger skjedd i disse farvannene. I offentlige arkiver finnes mange vitnesbyrd om fartøyer som har møtt sin endelige skjebne mot de langgrunne rullesteinstrendene her.

I en forrykende vestlig storm fredag 6. mars 1750 drev et hollandsk bysseskip hjelpeløst mot Listalandet. Klokkas seks om ettermiddagen endte ferden med en voldsom grunnstøting utenfor Vågsvollstranda ved den såkalte Listersteinen. Skipperen, Olde Petersøn Kierritz (Kiritz), ble umiddelbart slått til døde av rorpinnen. To andre omkom også da skuta ble knust. Den ene var styrmannen, som het Rect Simon, og den andre var tømmermannen ombord. De overlevende kjente ikke navnet på sistnevnte, men han skulle være en nordmann fra Kristiansand. Som ved et mirakel ble de tre øvrige av mannskapet slengt på land. Matrosene Henrich Giørtz og Frantz Jocum Menichs, begge rostokere, kom fra strandingen uten en skramme, mens drengen eller skipsjungen Friderich ble noe skadet i den ene foten.

Skipet bar navnet *Africca*, var hjemmehørende i Amsterdam og tilhørte en Gerret von der Lingen. Den fatale reisen startet 4. mars i ”Flii”, som vi antar må være Vlie utenfor nordkysten av Nederland, og var planlagt videre til Kristiansand og Kristiania. Lasten besto av takstein og murstein, foruten rødvin, brennevin, tobakk, sitroner, appelsiner, fikener og diverse andre kjøpmannsvarer. Det var store verdier som sto i fare for å gå tapt i forliset, og det gjaldt naturligvis å berge det som kunne berges. Etter at de døde og overlevende sjøfolkene var tatt hånd om, ble et omfattende apparat mobilisert for håndteringen av de materielle verdier.

”Øvrigheden”, dvs. amtmannen, beordret straks en betrodd mann, Hans Tostrup, til å ta seg av bergingsarbeidet. I samarbeid med fogden, Andreas

AV ODDLEIF LIAN, ARKIVAR,
STATSARKIVET I KRISTIANSAND

Utsnitt av en tegneserie om dampskipet Horsas forlis i *Ny illustreret Tidende* 1880.

Tostrup, hans bror, fikk han oppnevnt i alt 27 bergingsmenn fra lokalbefolkningen. I tillegg deltok også de overlevende sjøfolkene i bergingsarbeidet, som pågikk fra 7. til 12. mars. Bygdelsmannen hadde det nærmeste oppsyn med arbeidet. Alt som ble brakt på land måtte oppbevares forsvarlig, vrakgodset skulle registreres og takseres, og det var nødvendig å organisere et skikkelig vakt hold. Likevel greide man ikke å forhindre at noen så sitt snitt til å skjære ut og stjele stykker av de bergede storseil og mersseil. Skipets medikamentkiste, den såkalte "salvedåsen", ble også stjålet etter at den var levert til vaktene. Under tollbetjentenes oppsyn ble etter hvert de bergede varene transportert fra stranda til tørking og oppbevaring i pakkhus i Farsund.

En såkalt "strandvraksforretning" ble avholdt 16. mars 1750 og behørig nedskrevet i sorenskriverens ekstraretsprotokoll. De to overlevende matrosene forklarte seg bl.a. om hendelsesforløpet som ledet til forliset, men forretningen omfattet mer enn en sjøforklaring i snever forstand. Også bergingsarbeidet ble redegjort for i detalj, bl.a. med edfestet vitneprov fra bergingsmennene om at alt hadde gått riktig for seg. De vedgikk imidlertid å ha stukket i sine lommer "2, 3, 4 eller nogle faae fleere støcker citroner, abelsiner eller løg som støck viis laae og slengte hid og did i stranden, ligesom de ej heller kunde nægte at have prøvet og drucket af de vaade vahre viin og brendeviin, dog ej meere end til nødtørff." En rekke

detaljerte utgiftsposter ble ellers lagt fram av Tostrup, vedrørende bl.a. bergelønn, vakt hold, taksering og transport av varer, begravelse av de tre forulykkede sjøfolkene og rettens administrasjon. Før man fikk kontakt med skipets eier i Holland og nærmere beskjed derfra om man ønsket de bergede varene solgt eller tilbakelevert, var det ikke mulig å foreta et endelig økonomisk oppgjør.

Det ble holdt offentlig auksjon 3. april over både kjøpmannsvarer og det av skipets tilbehør som var blitt berget. Samlet auksjonssum beløp seg til snau 476 rdl. brutto og nær 442 rdl. netto. Sorenskriver Hielm sikret seg alene 3 oksehuder rødvin (av ialt 9), foruten "en slump" bedervet rødvin på et vannfat og 2 kasser fikener som var bedervet av sjøvann. Ellers ble det bl.a. solgt ankertau og annet tauverk, blokker og deler av riggen og flere seil. Nærmest grotesk kan det fortone seg at også klærne som de tre omkomne hadde på seg ble solgt på auksjonen – til og med undertøyet!

Endelig oppgjør etter forliset fant sted ved ny ekstrarett 22. mai. I tillegg til det som auksjonen hadde innbrakt, var også det sønderslåtte skips-skroget, 3 skipsankere på havbunnen og noe sønderslått rundholt på stranda blitt solgt. Bruttoverdiene kom dermed opp i ca. 466 rdl., men de mange utgiftspostene ble summert til nesten 376 rdl. Skipsrederen i Amsterdam fikk altså bare

vel 90 rdl. til utbetaling. Det detaljerte utgiftsregnskapet er ellers ganske interessant lesning. Den kongelige toll utgjorde 97 rdl. I tillegg skulle både tollforpakter og tollere ha sitt, foruten amtmann, fogd og sorenskriver. Bergingslønn, varetransport, underholdning og reisepenger til de overlevende, begravelse av de omkomne, diverse bud til kongelig betjenter og tollbod, utgifter til takstmenn, lensmann og rettsapparat kom på til sammen 142 rdl. Den anordnede kommisjonæren Hans Tosttrup fikk 36 rdl. ”for sin megen møye og besvær alt fra den tiid strandingen skeede nesten natt og dag at være ved vraged og biergningen item ved auctonen og de øvrige saavel taxationsforretninger som rettes behandlinger, samt for correspondance og anden omhue dette alt at bringe i rigtighed med reisedepencer til dato etc”.

Slike strandinger var ikke helt uvanlige hendelser på Lista. En rask gjennomgang av rettsprotokollene viser at bare i årene 1749 og 1750 skjedde det minst 10 forlis/strandinger på kyststrekningen mellom Mandal og Flekkefjord, derav 6 på Lista og 2 i nabosognet Spind. Lokalbefolkningen kunne bivåne flere dramatiske og stundom tragiske begivenheter på nært hold – som hjelpeløse tilskuere på land eller som aktører i rednings- og bergingsarbeid. Skipsulykkene gjorde naturligvis sine menneskelige inntrykk på de fleste, men hadde også en viss karakter av ”den enes død, den andres brød”. Det som ble berget av skip og last, tilførte lokalsamfunnet kjærkomne verdier i form av både gods og rede penger. Selv om staten og embetsverket forsynte seg med det meste, falt det også noe på menigmann, som arbeidslønn og tilgang på skipsutstyr og varer. Det forekom også tilfeller av regulær vrakplyndring og tyverier når anledningen bød seg, om enn sjeldnere enn ettertidens forestillinger gjerne vil ha det til. Totalt sett kunne nok forlis og strandinger av fremmede skip oppfattes som noe positivt i lokalsamfunnet, selv når menneskeliv gikk tapt. Så vi får tro at de

smakte godt, de eksotiske fruktene som bergingsmannskapene puttet i sine lommer hin marsdag i 1750 på Vågsvollstranda – tross en viss bismak av saltvann.

Kilder:

Statsarkivet i Kristiansand: Lister sorenskriverembete, ekstraretsprotokoll 1745-1753 (fol. 116b-119b, 137-138) og auksjonsprotokoll 1740-1753 (fol. 166-168).

Litteratur:

Oddleif Lian: *Skriftlige kilder og skipsforlis. Rapport fra et NAVF/FOK-prosjekt*. Kristiansand/Oslo 1993.

Auksjonsprotokollen viser hva som skjedde med det man fikk reddet fra Africa ved forliset i 1750. Original i Statsarkivet i Kristiansand (Lister sorenskriverembete, auksjonsprotokoll 1740-1753).

Lovverk og praksis

Forhold som stranding, berging og funn av vrakgods har vært gjenstand for lovregulering helt tilbake fra den eldre Gulatingsloven og senere Magnus Lagabøtes landslov lov fra 1276. De eldgamle og lite detaljerte lovbestemmelsene gjaldt trolig helt til de ble avløst av Fredrik 2.s sjørett av 1561. Kristian 5.s norske lov fra 1687 omfatter bl.a. et kapittel om skipbrudd og vrak. Her er amtmannen gitt en sentral posisjon i det meste som har med strandinger og berging å gjøre. Et annet kapittel handler om sjøretts-sakers utførelse. Sjøforklaringer og vitneavhør i sjørettssaker var tillagt de lokale dommernes ansvarssområde, og sorterte følgelig under sorenskriveren på landet og byfogden i byene.

Utover på 1700-tallet ble det gitt en del supplerende detaljbestemmelser for håndtering av vrak og gods etter forlis og strandinger. En forordning i 1705 slo fast at så snart et skip var strandet, skulle amtmannen eller "den næste kongelige amtsbetient udi det district, hvor strandingen er skeet" foreta nærmere undersøkelser, og resultatet av disse skulle meddeles stiftamtmannen. Ingen måtte bortføre berget gods fra stranda uten at amtmannen og "næste" toller er underrettet.

Hele det utøvende forvaltningsapparatet, med stiftamtman og amtmann i spissen, er i lovene fra 1687 og 1705 pålagt oppgaver i forbindelse med berging og etterforskning etter forlis. I praksis var det vel helst fogden som sto for dette arbeidet i samarbeid med lensmann eller eventuell strandfogd. Fogden førte regnskap over de inntektene statskassa hadde av vrak og hittegods og rapporterte videre til stiftamtman eller amtmann.

En gjennomgripende revisjon av lovverket kom først med den nye omfattende sjøfartsloven i 1860. Inntrufne sjøulykker og forlatt eller sunket skip og

gods skulle straks varsles til lensmannen, og nå var det også lensmannen som fikk ansvar for bergingsarbeid og forvaring av berget gods. Loven definerer også nærmere rollene til fogd og amtmann. Såkalte sjøprotester, dvs. foreløpige forklaringer om skipsulykker og havarier, skulle avgis til notarius publicus, dvs. sorenskriver på landet, byfogd i byene. Sjøforklaringer skulle derimot alltid avlegges for sjøretten, som besto av underdommer (byfogd/sorenskriver) og to kyndige menn.

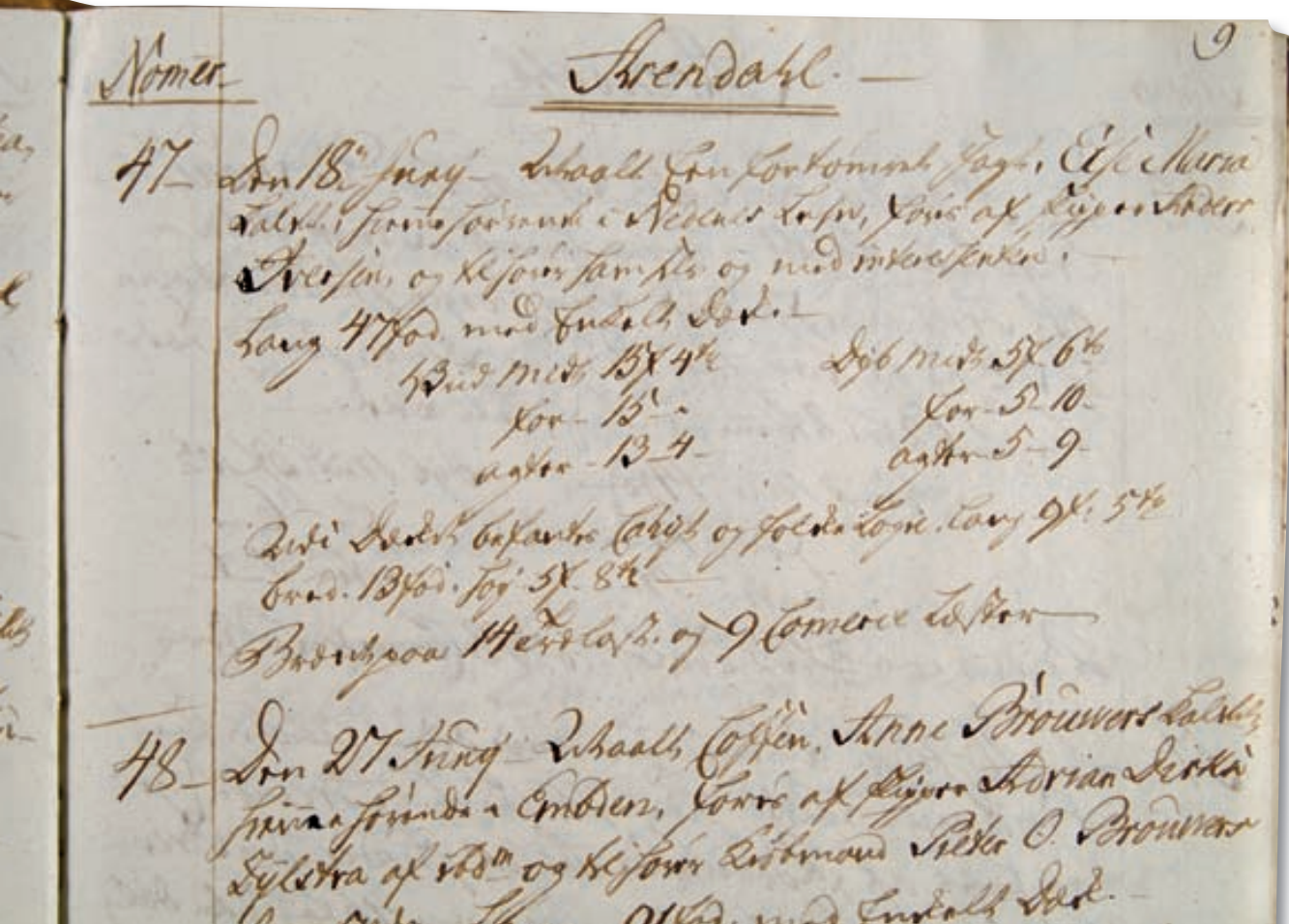
Nedlegging av sjøprotest og opptak av sjøforklaring hadde åpenbart vært vanlig rettspraksis en god stund før loven av 1860. Avhengig av noe varierende praksis fra embetsmann til embetsmann, finnes fra begynnelsen av 1800-tallet stadig hyppigere sjøprotest og sjøforklaring innført som to separate forretninger i protokollene. Sjørettsforretningene i rettsprotokollene fra 1600- og 1700-tallet er i stor grad preget av mangel på enhet og faste former og kalles gjerne vekselvis strandingsforretninger, vrakforretninger, strandvraksforretninger, bergingsforretninger, tingsvitner, attester e.l. Et sentralt felles element er oftest vitneforklaringer om hendingsforløp, fortrinnsvis fra skipper, styrmann eller andre overlevende av skipsmannskapet, eventuelt også involverte loser. Hensikten var nok primært behovet for et rettsgyldig dokument til senere framlegging for redere, befraktere og eventuelt assurandører. I løpet av andre halvpart av 1700-årene ser det ut til å bli stadig vanligere at skipsjournalen vises i retten, og forretningene får dermed i enda større grad karakter av rene sjøforklaringer.

I 1893 kom det en ny sjøfartslov med bl.a. et eget kapittel om berging og samtidig en egen lov om stranding og vrak. De fleste bestemmelsene fra 1860 ble stadfestet, men praksisen med notarial-bekreftede sjøprotester falt tydeligvis bort.

Et år i en skippers liv

På det lille tettstedet Brattekleiv på Tromøya utenfor Arendal bor det i 1801 over seksti personer, for det meste matroser, skipperer og fiskere. Blant dem finner vi skipperen Anders Iverson Sand med kone og to døtre. Han er borger i Arendal, men bor altså utenfor selve byen. Gjennom tollbøkene for Arendal kan vi følge sjøreisene hans innenlands og utenlands.

AV HEGE BRIT RANDSBORG,
ARKIVAR, RIKSARKIVET

Oppmålinga av jakten
Elsa Maria. Original
i Riksarkivet (General-
tollkammeret, Skips-
målinger, Kristiansand
stift 1799).

Tollboka viser at Anders Iverson blant annet hadde skinn av reinsdyr, bjørn og ulv i lasten. Original i Riksarkivet (Generaltollkammeret, Arendal tollsted, utgående tollbok 1802).

Anders Iverson Sand dukker første gang opp i tollbøkene i 1796, og vi kan følge han fram til 1824. I denne perioden har han hatt flere skip, men ingen av dem var spesielt store. Vi har valgt et tilfeldig år, 1802, for å se hvordan livet hans artet seg. Han seiler ut fra Arendal første gang i begynnelsen av april og ankommer siste gang i slutten av november. I vintermånedene ligger skuta fortøyd. Da er det for farefullt å ferdes på sjøen.

I 1802 eier han, sammen med medinteressenter, en fortømret jakt kalt Else Maria. Den er 47 fot lang (ca. 14,9 meter), har et enkelt dekk med kahytt som er ni fot og fem tommer lang, tretten fot bred og fem fot og åtte tommer høy. Skipet selv er 15 fot (ca. 4,7 meter) bredt foran og på midten, men bare 13 fot 4 tommer akter, og det er fem-seks fot dypt. I alt har det en lasteevne på ni kommerselester. Dette er et lite skip. Som mannskap fører den en matros og en dreng. 2. april 1802 dro skipper Iverson ut på sin første reise det året. I november året før hadde han kommet hjem etter en tur til Aalborg i Danmark. Nå var han klar for å ta en ny tur dit. Med seg hadde han en beholdning med trelast taksert til femti riksdaler. Dette var varer han førte for egen regning. Han var en gang til i Aalborg dette året. Da hadde han også med trelast for egen regning i tillegg til diverse varer for Hans Pedersen og Jens Thue, blant annet heklet lin, tallerkener og kammerpotter.

Anders Iverson hadde også en reise til Thisted i Danmark medbringende jernmalm for egen regning. Tilbake til Arendal tok han med seg fødevarer, ofte på bestilling av kjøpmenn i byen. Det dreier seg om mel av ulike sorter (hvete, rug og bygg), smør, ost og egg. Men også levende husdyr tar han med. Både kalver, griser og gjess finner vi på lista over varer.

Det stedet Anders Iverson drar til oftest, er Slæben (Slependen). Der er han hele fire ganger i løpet av

året. Dit har han med jernmalm. I området rundt Arendal fantes det mange jerngruver som leverte malm til jernverkene på Østlandet. Malmen han fraktet, gikk nok først og fremst til Bærums jernverk. Men fra Slependen hadde Anders Iverson sjelden med seg noe tilbake til Arendal. I tollboka står det bare oppført ballaststein, bortsett fra en gang da han hadde med seg murstein. En tur til Kristiania er det også plass til i 1802, og da er det et ganske assortert vareutvalg han har med seg på vegne av kjøpmann Sørensen. Kjøpmannen er tydeligvis på flyttefot, for i lasten finner vi stoler, senger og sengeklær, kjøkken- og steintøy, stueur, gryter og eikebord. Matvarer er det også plass til, både flere melsorter, kjøtt, ender, høns og kyllinger. Han har også med seg skinn av reinsdyr, bjørn og ulv.

I tollbøkene kan vi også finne opplysninger om alle skip som hører hjemme i et tolldistrikt. Av 108 skip som er registrert som hjemmehørende i Arendal i 1802, er bare ni stykker (8,3 %) under 10 kommerselester. De fleste skipene ligger mellom 10 og 50 kommerselester (38,0 %), gjennomsnittet ligger i overkant av 40 kommerselester. Bare 25 skip (23,1 %) er større enn 100 kommerselester. De minste skipene er av typen jakt, galeas eller

Navn på skipet og dens eier	Bestillingen eller navn på skipet	Skips størrelse i lasten	Skips størrelse i lasten	Skips størrelse i lasten	Skips størrelse i lasten
Brattekleiv	Anders Iversen Sand	11	11	11	11
2 ^{de}	Anders Iversen Sand	13	13	13	13
3 ^{de}	Anders Iversen Sand	13	13	13	13

sjalupp. De litt større skipene er av type brigg, skonnert, galeot eller snau. De største skipene – over 100 kommerselester – kalles bare skip.

Skipsoversiktene gir også opplysninger om hvilke skip som eventuelt er solgt, forlist eller utgår av listene av andre grunner. I løpet av året 1802 ble

det innkjøpt to skip, mens syv ble solgt. Seks skip forliste, og ett skip lå beslaglagt i Østersjøen. På slutten av året er det 93 av skipene man vet hvor befinner seg. De aller fleste er hjemme i Arendal, hele 71 stykker (65,7%). Seks andre er i Norge eller Danmark, de resterende befinner seg ved de britiske øyer eller i Nord-Europa.

Brattekleiv i 2007.
Foto: Hege Brit Randsborg, Riksarkivet.
Anders Iversen Sand i folketellingen 1801. Original i Riksarkivet (Rentekammeret, realistisk ordnet avd., Folketelling 1801 bd. 32)

Tollarkiver

Før ca. 1810

Ved hvert tolldistrikt ble det i siste halvdel av 1700-tallet og framover ført to tollbøker, inngående tollbok for fortolling av alle varer som kom til tollstedet, og utgående tollbok over varer som forlot tollstedet. I tillegg kommer avgifter på skipene og besetningen. Bakerst i protokollene fins det ulike typer registre, bl.a. registre over alle skipperne og registre over hjemmehørende skip i tolldistriktet. På den måten kan man følge skippernes reiser. Man finner også oversikter over hvilke varer som fortolles og hvilke skip som er

hjemmehørende ved tollstedet. Tollbøkene ble sendt inn til Rentekammeret, fra 1760 til Generaltollkammeret for revisjon. Tollregnskapene dekker tidsrommet ca. 1625–1812, men de er svært mangelfulle før 1750. I Generaltollkammerets arkiv finner man også skipsmålingsprotokoller som beskriver skipenes lasteevne, størrelse og deres eierskap.

ca. 1810–ca. 1985

De reviderte tollregnskapene oppbevares i Riksarkivet. Regnskapene inntil ca. 1810 fins i Generaltollkam-

merets arkiv, mens regnskapene ca. 1810–1918 fins i arkivet etter Revisjonsdepartementet, 2. revisjonskontor. Flere kassasjonsvedtak fra slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet har ført til at tollregnskaper for perioden 1838–1918 bare er bevart for noen få årganger rundt folketellingsårene. Etter 1918 vil man finne tollregnskap i arkivet etter Riksrevisjonen, 2. kontor, men alt materiale etter 1937, med noen unntak, er kassert.

Statsarkivene har kontorarkivene etter de lokale tollstedene.

Losen

Med våte klede i farefullt yrke

Fleire arkiv inneheld opplysningar om losvesenet i eldre tid. Informasjon om arbeidsdagen til losane finn vi i arkiva etter overlosane og losoldermennene.

AV LISABET RISA,
FØRSTEARKIVAR,
STATSARKIVET
I STAVANGER

Etter 40 år som ”Lods ved den haardføre og farlige jæderske Kyst” søkte Peder Pedersen Haarr (1822–1896) om pensjon frå staten sommaren 1884. Det var nok losoldermannen i Egersund som hjelpte han med søknaden. Kladdeutkastet med losoldermannen sitt notat ligg i alle fall i arkivet hans ved Statsarkivet i Stavanger saman med fleire tilsvarende utkast til pensjonssøknader frå lokale losar. Søknaden skulle sendast til det dåverande Vestafjelske overlosdistrikt ved Overlosen i Bergen, og derifrå vidare til Marindepartementet i Oslo. Me får tru denne søknaden og tilsvarende frå mange losar på 1800-talet er bevarte i overlos- eller i departementsarkiva. Slike brev er nemleg saman med dei lokale losrullene dei einaste kjeldene som fortel om arbeidsvilkåra til losane før.

Oppgåver og rettar

Losane var offentleg tilsette. Dei skulle både gjennom ein grundig eksaminasjon, verta autoriserte og gjera eid for å få lospatent. Dette skjedde hos den lokale losoldermannen. Opplæringa måtte dei stå for sjølv. Dei fleste var sjøvlærde. Karrieren tok gjerne til som soldatar i marinen og som sjøfolk. Kunnskapen om lokale farvatn fekk dei gjennom lang erfaring. Losyrket gjekk som oftast i arv ved at søner først var losgutar, deretter reservelosar hos faren.

Lospatentet var eit dokument som gav status i lokalmiljøet, ikkje minst fordi det førte til konstantinntekter. Dessutan fekk losane etter kvart offentleg pensjon. Det var ingen andre bønder før som med jamne mellomrom fekk tilsendt ein fast pengesum frå staten, slik losane og enker etter losar gjorde frå slutten av 1800-talet.

Losane var likevel på sett og vis sjølvstendig næringsdrivende. Dei åtte båtane sjølv og måtte halda mannskap. Peder Pedersen hadde to robåtar (færingar) og måtte dermed ha med seg to losgutar til

Ingebret Tjølsen Madland med langkikkert. Original i Statsarkivet i Stavanger (Fotoarkivet Hå folkebibliotek 1982/12). Ukjend fotograf.

å ro båten heim når han skulle ut på losing. Losane konkurrerte dessutan om oppdraga. Den som ”kapra” skipet først, fekk oppdraget. Slik sett var losane ansvarlege for eiga inntekt. Det offentlege godkjende og tilsette losane og fastsette reglar og ulike gebyr. Dei aller fleste losane på landsbygda hadde også inntekter frå gardsbruk.

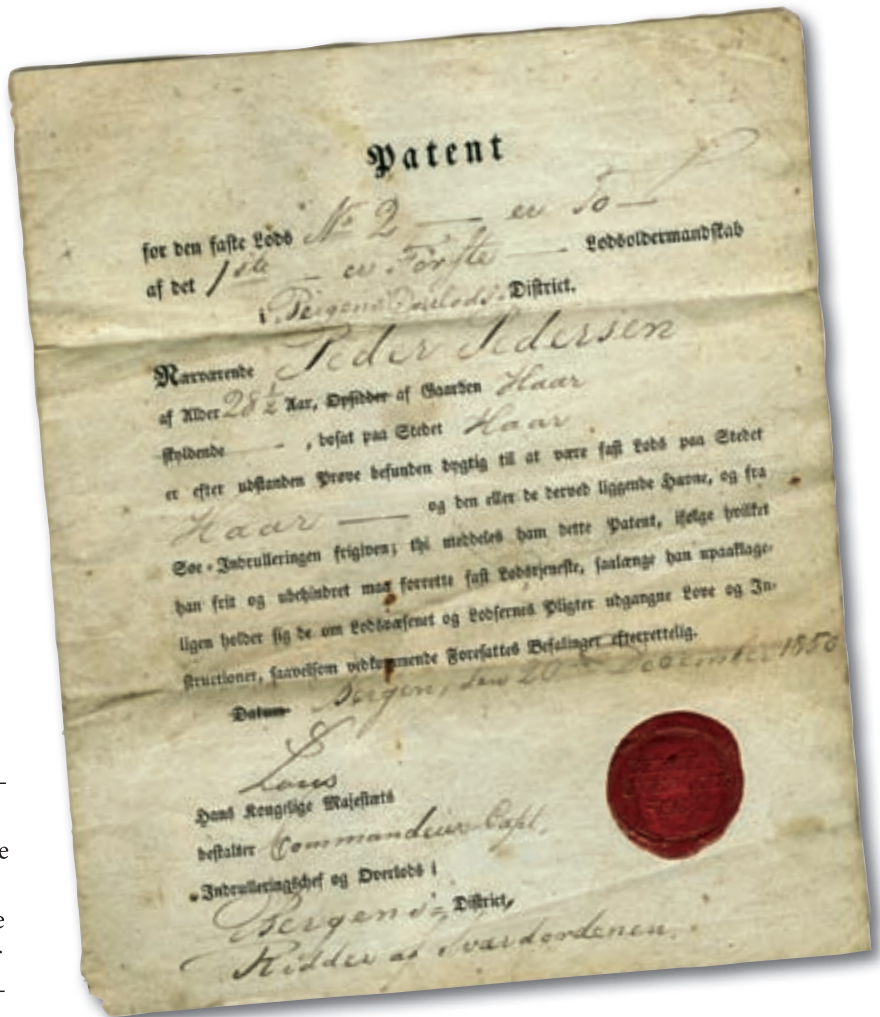
Eit losarkiv – kva er det?

”Arkiva åt overlosane og losoldermennene har vore heller vanstelte. Det er iallfall lite av saker frå desse arkiva som har kome inn til statsarkiva”. Slik avsluttar Alf Kiil kapitlet om losen i boka *Arkivkunnskap – Statsarkiva* (1969).

Det var ikkje dei mange lokale losane som produserte arkiva, men losoldermennene og overlosane, i dette tilfellet overlosen ved Vestlandske overlosdistrikt i Bergen. Dei lokale losoldermannsarkiva er sjeldan komplette. Ein grunn er at det kom fleire administrative omorganiseringar av losvesenet både på 1800- og på 1900-talet. Nedlegging av lokale losoldermannskap førte ofte til at arkivsaker gjekk tapt. Slik var det for dei to oldermannskapa Peder Pedersen sokna til dei førte åra (1844–1884) han var los.

Sjølv var ikkje Peder arkivprodusent. Han skulle rett nok ha ei kvitteringsbok der losoldermannen kvitterte for den avgifta han skulle ha av losingspengane. Losen var nemleg plikta til å levera kvittering over losingspengane. Dette var det einaste skriveoppdraget Peder hadde for det offentlege. Losoldermannen førte rekneskaps- og losingsprotokoll for alle losane han hadde ansvaret for.

I heimen til Peder finst i dag lospatenta hans og lospatentet til sonen Elling frå 1877. Elling overtok etter faren. Då han gjekk av med pensjon

Lospatentet til Peder Pedersen frå 1850. Privat eige.

i 1921, var han siste losen på Hårr. Lospatenta er private dokument. Anna bevart losmateriale i heimen deira er ubrukte kvitteringsark for losingsoppdrag, fleire trykte rundskriv med reglement for losing og for korleis losuniforma skulle sjå ut, og instruksjonsbøker for lostenesta.

Kva inneheld losarkiva?

Det organiserte losvesenet skriv seg frå den første norske losforordninga i 1720. Landet vart då delt i to overlosdistrikt, det sønnafjelske og det nordafjelske. Grensa gikk ved Lindesnes. Ifølgje ein sei-

nare instruks same året skulle overlosane dela distrikta sine inn i eit bestemt tal på losoldermannskap og tilsetta ein losoldermann og fleire losar i kvart oldermannskap. Sidan skjedde det fleire omorganiseringar. I 1857 vart det oppretta eitt overlosembete for det vestafjelske og eitt for det sønnafjelske medan amtmennene skulle fungera som overlosar for dei tre nordlegaste fylka. Ved kgl. res. 4. des. 1869 vart Stavanger amt delt inn i ni losoldermannskap med til saman 20 lokale losstasjonar. Kvar losstasjon hadde som oftast fleire losar. Hårr losstasjon hadde vanlegvis tre i Peder si tid. Stasjonen høyrde til Ognalossoldermannskap fram til 1882. Då vart dette oldermannskapet nedlagt. Dei tre losstasjonane Hårr, Vatnamoholmane og Sirevåg vart overførte til Egersund oldermannskap. Samstundes fekk losoldermannen, Laurits Smith Hiorth, avskjed og pensjon frå Marine- og Postdepartementet. Han var då 81 år gamal. Hiorth hadde sett opp liste over *Arkivsager ved Ognalodskontor* i den losrulla som var i bruk pr. 1882 og som vart overført til Egersund. Desse var: to rekneskapsprotokollar (1784–1830) der den eine var sent til Overlosen i Bergen i 1815, fire rekneskapsprotokollar (1852–1882), to kombinerte kopibøker/journalar (1832–1882), to protokollar for ringerekneskapan (ringepengar) (1842–1872) og to losruller.

I dag er bare den yngste losrulla bevart lokalt av arkivsakene frå det tidlegare Ognalossoldermannskap. Men arkivlistene til Vestlandske overlosdistrikt ved Statsarkivet i Bergen viser at losoldermann Hiorth på Ognalossoldermannskap sende både rekneskapsprotokollar og andre arkivsaker til overloskontoret i Bergen. Der finst nemleg serien med losingsprotokollar for Ognalossoldermannskap tilbake til 1790, eldre losruller, kopibøker, journalar med vidare.

Her i Rogaland kom den yngste losrulla til statsarkivet i 1985 frå Dalane Folkemuseum i Egersund saman med det vesle som er bevart lokalt av arkivet etter Egersund losoldermannskap.

Omorganiseringar på 1900-talet førte nemleg til at også Egersund losoldermannskap vart nedlagt (1951).

I mai 1945 vart det vestafjelske og sønnafjelske overlosdistrikt slegne saman. Ved lov om losvesen i 1948 vart heile landet samla i ein etat, i Losdirektoratet. Losane vart då statstenestemenn. I 1950 tok Staten over eigedomsretten til losbåtane og tilsette offentlege losbåtførarar. Frå 1974 gjekk Losdirektoratet, Fyrdirektoratet og Havnedirektoratet, tidlegare Fyr- og merkevesenet, Losvesenet og Havnevesenet, saman i det nyoppretta Kystdirektoratet. Me får tru at også materiale som omhandlar losane på 1900-talet i dei sentrale arkiva, er bevarte etter dei mange omorganiseringane i nyare tid.

Kjelder:

Statsarkivet i Stavanger: Ognalossoldermannskap: Losingsrulle 1870 - .
Statsarkivet i Stavanger: Arkivet til Egersund Losoldermannskap.
Statsarkivet i Bergen: Arkivkatalog Vestlandske Overlosdistrikt.

Litteratur:

Alf Kiil: *Arkivkunnskap*. Statsarkiva, Oslo 1969.
Liv Mykland: *Håndbok for brukere av statsarkivene*, Oslo 2005.
Den norske los (Statens Kartverk – Kystkartverket).
Jan W. Krohn-Holm: *Losvesenet i Norge i 250 år*, Oslo 1969.

Egersund den ... August 1884

Til Den Kongelige Norske Regjerings Marine og Post Departement

Entlediget Lods af Haar Station Egersunds Oldermandskab, Peder Pedersen andrager om Pension af Lodsunderstøttelses Kassen.

Efterat have fungeret som Lods i 40 Aar, er jeg, paa Grund af Alderdomssvaghed, svækket Syn og tiltagende Gigtsygdum, paa derom indgivet Ansøgning, under 30de f. M. entlediget fra Lodstjenesten og tillader mig herigjennem at ansøge det Kongelige Departement om at blive tilstaaet Pension af Lodsunderstøttelseskassen.

Som de medfølgende Attester udviser er jeg nu i en Alder af 62 Aar, hvoraf jeg i de 40 har tjent som Lods ved den haardføre og farlige jæderske Kyst.

Min Helbred er nu nedbrudt, væsentligst paa Grund af de Strabadser som ere forbundne med Lodsgjeringen paa denne Kyst, hvor man ikke har Adgang til at benytte Skøiter af Mangel paa Havn, men maa udelukkende benytte aaben Baad, der maa tages af og paa Land for hver Gang den bruges.

Det sædvanligste er derfor, at man bliver gennemblødt af Søvand inden man er klar af Brændingen og maa gaa saaledes til Lodstouren, enten til Stavanger eller til Bergen, er tilendebragt. – Det maa være indlysende at saadant er skikket til at nedbryde endog den stærkeste Helbred.

Foruden dette indtraf det engang ved Bordingen af et Skib, ved en Manøvrefeil fra dettes Side, at Baaden fyldtes og hvælvende, hvorved 1 Mand omkom, medens jeg med de gjenværende 2 Mænd omsider meget forkomne reddedes ved Hjælp fra Skibet. –

For 2 Aar siden blev jeg ved Hjemkomsten, efter at have sat min Søn som Lods om bord i et Fartøj, angreben af en heftig Gigtfeber der fængslede mig

til Sygeleiet i flere Uger og siden den Tid har jeg ikke været fri for Gigtsmerter en eneste Dag. – Lægen forbød mig ogsaa da at komme mer paa Søen.

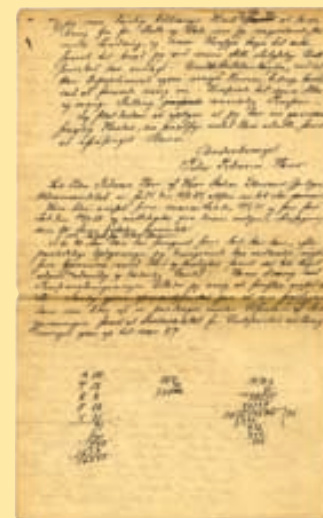
Af det foran anførte vil det sjønnes at jeg nu høilig tiltrænger Hvile og Ro og at holde mig fri for Kulde og Væde om jeg nogenlunde skal vente Lindring, og naar Hensyn tages til dette, samt til hvad jeg ved min ikke ubetydelige Virksomhed har indlagt i Understøttelseskassen, vil det høie Departement ogsaa meget kunde bidrage hertil ved at forunde mig en i Henseende til min Alder og øvrige Stilling rundelig Pension – Jeg skal derhos at oplyse at jeg har en gammel svagelig Hustru, der saa atsiige intet kand udrette, samt et uforsørget Barn.

Underdanigst
Peder Pedersen Haar

Tillegg frå oldermannen:

Lods Peder Pedersen Haar af Haar Station Ekersunds (før Ogne) Oldermandskab er født 15/5 22 altsaa nu 62 Aar gammel. Han blev ansat som reserve Lods den 27/ 44 og som fast Lods den 20/12 50 og entledigedes paa derom indgivne Ansøgning den 30de juni sistleden formedelst ... NB lodset for 14 703 Kroner.

I de 40 Aar han har fungeret som Lods, har han, efter paalidelige Oplysninger jeg derangaaende har indhentet, røgtet sin Gjerning med Flid og Duelighed samt idet hele taget udvist en ædruelig og hæderlig Vandel. Hans Trang ved Pensionsberegningen tillader jeg mig at foreslaa ansat til 12 .... Særlig gjøres opmærksom paa at den Gigtsygdum han nu lider af er paadraget under Udførelsen af Lodsgjeringen samt at Forholdstallet for Virksomhed ved Beregningen gaar op til nær 37.

Konseptet til pensjonssøknaden frå Peder Pedersen i 1884. Original i Statsarkivet i Stavanger (Egersund losoldermannskap, Cb 5 – Korrespondanse 1884-1900).

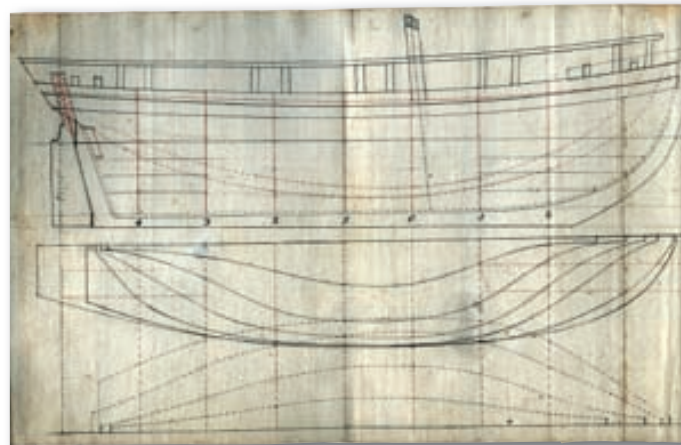
Søllings losbåt

Losens yrke var farlig. Mange satte livet til og ble borte på sjøen. Peder Norden Sølling gjorde losenes og fiskernes sikkerhet på sjøen til sin livsoppgave og utviklet en losbåt med dekk.

AV VILHELM LANGE,
UNDERDIREKTØR,
RIKSARKIVET

Peder Norden Sølling (1758–1827) var dansk-norsk marineoffiser. På en reise i 1779 måtte han overvintre sammen med sitt mannskap i Kleven ved Mandal. Her ble han kjent med stedets losere og fikk god innsikt i deres farefulle oppdrag på sjøen. Han beholdt kontakten med losene. Hver gang han senere besøkte stedet, savnet han noen av sine gamle losvenner som var blitt borte på sjøen. Sølling ga de tradisjonelle båtene skylden for den uhyggelige dødsstatistikken. Den viktigste mangelen var etter hans mening at båtene var uten dekk, og de var svært utsatt for å bli fylt av sjø i høye bølger. I 1798 kjøpte Sølling for egen regning en liten heldekket båt i London, som han tok med seg til København og demonstrerte for myndighetene. Året etter seilte han den selv på kongens befaling opp til Norge. Her skulle han la bygge tre dekksbåter som skulle vise de norske losene hvor mye bedre og sikrere den engelske båttypen var.

Losene var langt mer konservative enn Sølling hadde regnet med. De båtene han hadde fått bygget og utplassert i enkelte loshavner ble liggende ubenyttet. Til og med i Kleven fant han losene helt uinteressert og båten ”med Mose begroet”. Men han fikk støtte fra kronprins Fredrik i Admiralitetskollegiet, og etter hvert fikk idéene hans også gjennomslag blant kystbefolkningen. Sølling fikk ansvaret for ”Bestyrelsen af Lodsbaades Bygning og Brug i Norge”, og ble pålagt å bygge en båt hvert år for statens regning. Han arrangerte kurs

for skipstømmere som skulle lære å bygge dekksbåter etter tegning. Sølling la stor vekt på at båtene måtte være solide, men ikke for store. De var gjennomgående 25–30 fot lange. Under dekk forut ble det bygget et mannskapsrom med kakkelovn. Båtene skulle være i stand til å holde sjøen i flere dager, i all slags vær, og det var plass til flere losere om bord samtidig. Båtene kunne også benyttes til fiske.

I tre måneder hver sommer seilte Sølling sin losbåt langs leia, og besøkte havner så langt nord som til Trondheim. I alle havner tok han losene med seg ut for å demonstrere dekksbåtens egenskaper. Virkningen kom etter hvert: I 1819 oppga Sølling at 66 dekklosbåter var i virksomhet i Kristiansands stift.

Tegning av Søllings losbåt.
Original i Riksarkivet
(PA 297/PS 192).

TEMA: LANGS LEIA

Trygge havner i fiskeridistriktene

”Under saadanne forhold tør man ikke bære paa land, før der paa stranden har samlet sig tilstrækkelig mandskap til at ta imot en baat ad gangen, naar den baaret av en bølge føres ind mot stranden ... Baaten maa da med en gang sættes paa land med mandskap, fangst og redskaper inde; ti ellers vil den øieblikkelig ødelægges ...”

AV KÅRE OLSEN,
FØRSTEARKIVAR,
RIKSARKIVET

Slik ble havneforholdene på Hebnes, på vestkysten av Karmøy, beskrevet i et brev til Havnedirektøren i 1906. Fisket var viktig for folk der, da gårdsdrift alene ikke ga tilstrekkelig utkomme. Det var om lag 20 større båter på stedet, og fisket ble drevet året rundt, til tross for at det ofte var både farlig og vanskelig å komme på sjøen. Båtene måtte trekkes opp på ei steinstrand i ei åpen bukt ut mot storhavet.

Engasjert lokalbefolkning

Brevet var skrevet av en lokal stortingsrepresentant og var undertegnet av 130 oppsittere på gårdene som hadde sine båter på denne stranda. Situasjonen ble oppfattet som alvorlig. De siste årene hadde det vært et rikt torskefiske i havet her, men mangel på skikkelig havn gjorde det vanskelig å ta i bruk større båter og i det hele tatt å komme på sjøen.

Flere ganger tidligere hadde folk her skrevet til Havnedirektøren og bedt om en forbedring av ”landingsforholdene” på stedet. Havnedirektoratet hadde da også fulgt opp med å foreta undersøkelser og lage planer. Det var imidlertid mange andre steder langs kysten som konkurrerte om å få myndighetene til å utbedre havneforholdene. Trolig som et ledd i å fremme sin sak, sendte så oppsitterne i 1907 inn et fotografi som viste båtstøa der

hebnesbåtene måtte settes på land. På dette bildet kunne Havnedirektøren se de fleste menn i arbeidsfør alder med båtene som brukte båt-plassen på Hebnes. De hadde altså engasjert en fotograf og stilt opp for å dokumentere sine arbeidsforhold rent visuelt.

Vi vet ikke om det var dette bildet Havnedirektøren falt for, men oppsitterne på Hebnes vant fram med sitt ønske. I 1914 startet arbeidene med bl.a. anlegg av en hundre meter lang molo i bukta.

Gravde ut nytt havnebasseng

Skikkelige havneforhold er en forutsetning for en effektiv fiskerinæring. Spesielt fra slutten av 1860-åra prioriterte derfor Havnedirektoratet utbygging og forbedring av fiskehavner. Dette arbeidet inn-gikk i det generelle arbeidet for å forbedre landets infrastruktur som staten sto for fra 1850-åra og framover. Det innebar bygging av veier og kanaler og anleggelse av jernbaner og telegraflinjer. Dette var offentlige tiltak som ble ansett som viktige for næringslivets utvikling, for lettelse av folks daglig-liv rundt om i landet og mer generelt for en modernisering av samfunnet.

Langs hele kysten var det å kunne delta i fisket svært viktig for folk. Mange steder var imidlertid dårlige havneforhold en begrensning om været

Hebnes på Karmøy 1907.
Foto: Ketura Jacobsen.
Original i Riksarkivet
(Havnedir. album 43)
– utsnitt.

var dårlig, eller om en ønsket å ta i bruk større båter. Dette gjaldt på Hebnes og det gjaldt på Sandve, et annet lite sted på Karmøy, et par kilometer lenger sør. Også her var havneforholdene vanskelige. En hadde bare noen båtstøer på ei steinete strand, og ved uvær måtte båtene ofte trekkes over land om lag fem kilometer sørover til Skudeneshavn eller nesten ei mil nordover til Åkrehamn om en ville delta i fisket.

I 1870-åra ble det fra lokalt hold tatt initiativ til forbedring av havneforholdene på Sandve. Etter at det i 1890-åra ble anlagt en ca. 50 meter lang molo i bukta, ble det fremmet planer om utvidelse av havna, og en endte opp med en ganske drastisk og omfattende plan. Denne gikk ut på at det skulle lages en kunstig havn på stedet. Det skulle graves ut et basseng på land like innenfor bukta som hitil var nytt for båt plasser. Bassenget skulle omgis av kaier i 180-meters lengde og ha en dybde på 2,5 meter med en bred innseilingsrenne. Planløsningen framgår av kartet som er utarbeidet i 1911 etter at anlegget var ferdig. Arbeidet med havnen, som var beregnet å gi plass til 37 båter, startet i 1898 og varte til 1906.

Fotodokumentasjon av utbyggingen

Dette var et omfattende arbeid med et budsjett på kr. 165 000. For å dokumentere planene og framdriften i arbeidet ble det utarbeidet detaljerte tegninger, kart og rapporter. Dessuten hyrte

Havnedirektoratet Carl Kørner til å dokumentere arbeidet fotografisk. Dette gjorde han bl.a. med tre store oversiktsbilder som ble sendt inn til Havnedirektøren og som nå inngår i Havnedirektoratets arkiv i Riksarkivet. Disse tre fotografiene er tatt fra samme sted og gir et godt inntrykk av arbeidet med dette anlegget. Det første bildet er tatt tidlig under arbeidet og viser konturene av bassenget som skal utgjøre den ferdige havnen. På neste bilde ser vi at kaiene er i ferd med å bli bygd. En jordvoll holder fortsatt havet ute, men en pumpe må bidra til å holde bassenget noenlunde tørt. Det siste bildet viser så den ferdige havna i 1904.

Bildene ble sendt inn til Havnedirektoratet, og det er tydelig at en der var fornøyd og stolte over dette anlegget som utvilsomt måtte regnes som stor ingeniørkunst. Etter å ha mottatt bildene som viste det ferdige anlegget i 1904, lånte havnedirektøren dem ut til Stortingets næringskomite. I følgebrevet skrev havnedirektøren:

Anlægget i Sandvedstranden paa Jæderen blev sidste høst saavidt færdigt, at det kunde tillades taget i brug under det sildefiske, som paagaar nu.- Da jeg antager, at det vil interessere den ærede komites medlemmer at se, hvordan en godt dækket havn kan være belagt under fisket, tillader jeg mig hoslagt at oversende to fotografier af stedet.- Det bemerkes, at det havneareal, som sees paa billederne, er helt udgravet i stranden, og at man ikke ser noget av den molo, som er bygget udenfor.--

Billedserien fra Sandve viser hvordan havneanlegget etter hvert tok form. Foto: Carl Kørner, Stavanger. Originaler i Riksarkivet (Havnedir., Ua – album eske 42)

Vi får tro at komiteen fant det interessant å se resultatet av det arbeidet som Stortinget hadde bevilget penger til. I hvert fall fikk Havnedirektoratet bildene tilbake fra Stortinget tre uker senere. Det går fram av direktoratets brevjournal.

Kilder:

Riksarkivet: Havnedirektoratets arkiv: kopibøker, journaler, sakarkiv eske 80-83 og 384 samt fotografier.

Litteratur:

M. Leegaard: *Havnevæsenets historie*, Kristiania 1914.

Denne artikkelen bygger i all hovedsak på Kåre Olsens artikkel "Dokumentasjon og estetikk. Havnevæsenets fotosamling" i *Bildet lever! Bidrag til norsk fothistorie 5*, Oslo 1989.

Også rent fothistorisk er disse bildene interessante idet de utgjør et tidlig eksempel på systematisk fotodokumentasjon. Introduksjonen av prefabrikerte fotografiske glassplater på 1880-tallet hadde i praksis åpnet for bruk av fotografi til denne typen dokumentasjon. Disse nye "tørreplaten" gjorde det mulig å fotografere utendørs uten å måtte frakte med seg mørkeromsutstyr. Da en på denne tiden dessuten fikk bedre og enklere kameraer, ble det mer aktuelt å nytte foto som ledd i dokumentasjonen av framdriften ved anleggsvirksomheter,

som for eksempel på Sandve. Fortsatt var likevel fotografering ikke noe for hvem som helst. Det er i så måte betegnende at oppsitterne på Hebnes trolig engasjerte en fotograf fra Skudenes, Ketura Jacobsen, for å få dokumentert sin båt plass, mens Havnedirektoratet engasjerte Carl Kørner, en velkjent fotograf fra Stavanger, til å dokumentere hvordan arbeidet skred fram på Sandve.

Nå, hundre år senere, nyttes Sandve havn mest av fritidsbåter, men anlegget betydde utvilsomt mye for utviklingen av fiskerieringen i området, foruten at den skapte tryggere og enklere arbeidsforhold for alle som deltok i fisket her.

Arbeidene som ble utført på Hebnes og Sandve, er bare to av flere hundre større og mindre prosjekter langs kysten der Havnedirektoratet har bidratt til å forbedre livsvilkårene for kystfolket. Bedre havner gjorde det både enklere og tryggere å kunne reise til og fra stedet og å delta i fiske med større båter.

Havnedirektoratets arkiv og fotosamling

Arkivet etter Havnedirektoratet, som er avlevert til Riksarkivet, utgjør flere hundre hyllemeter. Her kan en finne utførlige opplysninger om tilsyn med havner og om anlegg av nye havner langs hele kysten. Materialet går tilbake til 1700-tallet og gir bl.a. detaljert informasjon om planlegging og gjennomføring av ulike anlegg. I materialet inngår både saksdokumenter, kart og tegninger og flere tusen fotografier.

Det fotografiske materialet som inngår i arkivet etter Havnedirektoratet, omtales gjerne som Havnedirektoratets "fotosamling". Den består av negativmateriale i form av både glassplater og plastfilm, en del lysbilder og 45 album med papirkopier. De eldste bildene er fra om lag 1880, men hovedtyngden er fra de første årtier av 1900-tallet.

Fyrvaktaren

Ordensmannen langs leia

Fyrvaktaren var statleg tenestemann. Han skilde seg ut frå dei to andre yrkesgruppene med ansvar for tryggleiken til dei sjøfarande langs kysten. Både losane og tilsynsmennene for redningsstasjonane var som regel lokale bønder. Fyrvaktaren var heiltidstilsett og hadde fleire daglege oppgåver. Dette nedfelte seg i arkivet hans.

AV LISABET RISA,
FØRSTEARKIVAR,
STATSARKIVET
I STAVANGER

Etter 1854 hadde tre lokale yrkesgrupper tilsynet med skipstrafikken langs den verharde jærkysten. Det offentleg organiserte *losvesenet* går tilbake til 1720. Langs jærkysten var det i andre halvparten av 1800-talet til ei kvar tid om lag 20 losar og to losoldermenn. Losane var som oftast lokale bønder eller strandsitjarar.

Side 22:

Obrestad fyr stod ferdig i 1873. Det vart bygd om fleire gonger på 1900-talet. Foto: John Landstad, 1894. Original i Statsarkivet i Stavanger (Fotoarkivet Hå folkebibliotek).

Side 23

Den første vaktjournalen frå Obrestad fyr viser verobservasjonar, forbruk av drivstoff og anna utstyr og tidspunkt for tenning og sløkking av fyrlykta. Original i Statsarkivet i Stavanger (Obrestad fyrarkiv, Vaktjournal 1873–1881).

Ein kgl. res. 22. april 1852 bestemte at det skulle opprettast *redningsstasjonar* på dei mest verharde stadene langs kysten. Fyrdirektøren bestemte kor stasjonane skulle liggja og fekk ansvaret for dei nye statlege ombodsmennene. Langs jærkysten kom det seks redningsstasjonar frå 1854 og utover. Bønder på gardar med redningsstasjonar vart engasjerte av det offentlege som tilsynsmenn. Lokale bønder var med andre ord både losar, og dei hadde ansvaret for redningsstasjonane.

Fyrvaktarane hørde vanlegvis ikkje til lokalmiljøet, og dei representerte ei eiga, heiltidstilsett, statleg yrkesgruppe. Dei daglege oppgåvene deira nedfelte seg i fyrarkivet. Fyrvaktaren hadde fleire oppgåver enn dei to andre og dermed fleire proto-

kollar som skulle førast. Vi skal sjå på arkivet til Obrestad fyr på Jæren. Dette vert oppbevart ved Statsarkivet i Stavanger.

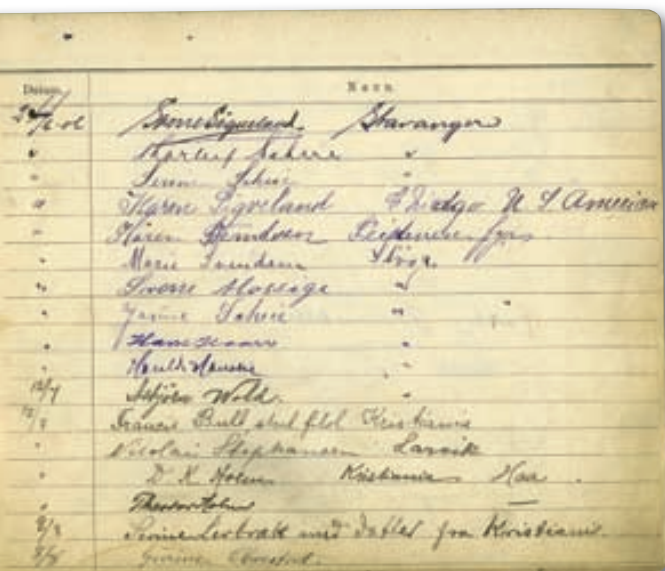
Fyret – ein statleg arbeidsstad

Frå midten av 1800-talet skjedde det ei omfattande utbygging innan fyr- og hamnevesenet. Obrestad var fyr nummer 101 då dette vart etablert i 1873. Den statleg finansierte fiskehamna i Obrestad-vika ved sida av fyret var ferdig i 1878 som den første i sitt slag på Jæren.

Utover på 1900-talet vart fyra enten nedlagde eller automatiserte. Obrestad fyr vart automatisert i 1991. Dei siste tiåra har arkiva etter alle fyranlegga i Rogaland kome til Statsarkivet i Stavanger, mellom anna arkiva etter dei fem fyra langs den om lag sju mil lange jærkysten.

Arkiva etter fyra som vart etablerte frå andre halvparten av 1800-talet og framover er temmeleg like innholdsmessig. Dette er naturleg. Innhaldet viser at fyrvaktarane hadde dei same oppgåvene langs kysten, og at kvardagen var prega av orden og faste rutinar. Protokollseriane brevjournal, kopibok, rekneskapsbok over forbruk av drivstoff, vaktjournal, framandbok (besøksprotokoll) og protokoll over oljeleveransar går igjen i alle arkiv. I tillegg kjem samlinga av innkomne brev. Det skjedde ikkje omorganiseringar lokalt innan fyrvesenet. Dermed gjekk ikkje arkivmateriale tapt av den grunn.

I arkivet etter Obrestad fyr finst også kladde-utkastet til byggerekneskapen frå 1873. Dette er ikkje vanleg elles i tilsvarande arkiv. I åra etter 1850 var fyranlegga saman med prestegardane, kyrkjene og jernbanestasjonane dei einaste offentlege bygningane på Jæren. Ønsker vi å studera den spesielle bygningsarkitekturen fyranlegga representerte, er det naturleg å henta denne type informasjon frå dei aktuelle departementsarkiva i Riksarkivet.

Ønsker vi å studera den geografiske og sosiale bakgrunnen til fyrvaktarane og familiane deira, må vi også gå til andre arkiv enn fyrarkiva. Då er folketellingane eit godt utgangspunkt for å henta opplysningar om fødestaden til medlemmane i familiane på fyra. Fyrvaktarfamiliane representerte ei eiga gruppe i miljøet langs kysten. Påfallande mange kom frå kystdistrikta frå Nordmøre og oppover.

Meteorologi og tidleg turisme

To arkivseriar peiker seg særleg ut ved at innhaldet er av lokal historisk interesse. Vaktjournalserien inneheld daglege observasjonar eller målingar av vindstyrke, sjøgang, nedbør og av lufttype ("luftens beskaffenhet"), og også opplysningar om når fyrlykta og tåkesignalet vart tent og sløkt. For personar som studerer meteorologi, eller som er interesserte i opplysningar om veret på bestemte dagar i eldre tid, er vaktjournalane i fyrarkiva gode kjelder.

For dei som er interesserte i den tidlege turismen i lokalmiljøet, er framandprotokollane gode kjelder.

Fyranlegga var nemleg lokale turistmål, særleg for folk frå dei næraste byane. Den første framandboka på Obrestad fyr tok til 20. sept. 1886. Då var "Sogneprest Holm med Frue" på besøk saman med "frk. Askevold og frk. Holm", alle fire frå Hå prestegard, og kjøpmann "Christophersen med frue" frå Stavanger. Hå prestegard var næraste nabo til Obrestad fyr. Båe familiane var innflyttarar i kommunen. Framandboka på fyret og gjesteboka på prestegarden viser at dei to familiane hadde nær omgang med kvarandre, og at få lokale familiar besøkte prestegarden og fyret i private ærend. Framandboka på fyret viser til dømes at 40 personar besøkte Obrestad i året 1906. Berre fire var frå kommunen.

I dag har Obrestad fyr og mange andre fyr vorte lokale kulturanlegg. Ikkje minst på denne bakgrunnen er framandbøkene i fyrarkiva interessante. Fyrarkiva er dessutan, saman med losarkiva og dei protokollane som er bevarte etter dei lokale redningsstasjonane, eit godt kjeldemateriale til historia om den lokale kystkulturen i vid forstand.

Kjelder:

Statsarkivet i Stavanger: Arkivet til Obrestad fyr 1873–1991.

Litteratur:

Rode, C. F.: *Norges Fyrvesen: Fyr-, Merke, og Ringevesenet gjennom 250 år*, 1941.

Bjørkhaug, Birger og Poulsson, Sven: *Norges fyr 1: Fra svenskegrensen til Stad*, 1986.

Bjørkhaug, Birger og Poulsson, Sven: *Norges fyr 2: Fra Stad til Grense-Jakobselv*, 1987.

40 personar besøkte Obrestad fyr i 1906. Dei fleste kom frå Stavanger, men vi finn også "Francis Bull, stud. philol., Kristiania". Saman med fire medstudantar hadde han gått til fots over fjellet frå Telemark. Original i Statsarkivet i Stavanger (Obrestad fyrarkiv, fremmedbok 1905-1913).

Fyranlegga langs jærkysten frå sør mot nord:

Kvassheim fyr, 1912, Hå
Obrestad fyr, 1873, Hå
Feistein fyr, 1859, Klepp
Flatholmen fyr, 1862, Sola
Tungenes fyr, 1828/1860 (staten), Randaberg

Handels- og gjestgjevarstader langs farleia på Vestlandet

Dei gamle handels- og gjestgjevarstadene langs vestlandskysten er verdfulle kulturminne i dag. Mange arkiv i Riksarkivet og statsarkiva har informasjon om desse særprega kulturminna.

AV CHRISTOPHER JOHN HARRIS, FØRSTEARKIVAR, STATSAKIVET I BERGEN

Den langstrakte kysten vår er mange stader skjerma av øyar og holmar. Desse gjer det mogleg å fara med segl- eller robåtar utan å verta utsett for dei verste havdønningane. Dei største seglskipa heldt seg langt utafor øyane før, medan dei mindre båtene brukte farleia som i all hovudsak var innafor. Mange stader var det både ei indre og ei ytre farlei. Det var alltid behov for trygge hamner der ein kunne få ferskvatn, og der ein kunne handla eller

kanskje også overnatta. Slike handels- og gjestgjevarstader vart etablerte frå 1500-tallet og framover. Handels- og gjestgjevarstadene vart viktige knutepunkt langs farleia eller den såkalla ”kremmerleia”.

Trafikken og den livlege aktiviteten langs farleia er ikkje alltid avspegla

i arkiva, men så sant det offentlege kom inn i biletet, førte dette til spor i ulike arkiv. Sidan eigarane som oftast måtte ha offentleg løyve til å driva staden, finn vi gode opplysningar om handels- og gjestgjevarstadene i arkiva. Sidan 1970-åra har det offentlege engasjert seg i registrerings- og restaureringsarbeid ved mange handels-gjestgjevarstader på Vestlandet. Fleire er no freda. Nokre er framleis i drift som overnattings- og serveringsstader.

Når vi ynskjer å finna opplysningar om handels- og gjestgjevarstadene i arkiva, må vi tenkja på kva kontakt eigarane må, eller kan ha hatt med det offentlege. Stikkord her kan vera: løyve og privilegiebrev, kjøp og sal, eigedomsrettar, skattlegging, taksering av bygningane, både brann- og andre takseringar, og folketeljingar.

Kong Fredrik 3. undertekna ei forordning 24. desember 1648 om ”Skydsfærd til Lands og Vands, samt Gastgiverier udi Norge”. Dette var ein revisjon og ei innskjerping av tidlegare forordningar. I §7 står det: *...Paa hver Norske Miilveys, eller saa omtrent efter Stædernes Leylighed, skal holdes, og skee Skifte, og paa hver 3die Miil forordnes en smuk formuendes Mand paa en god beleylig Gaard ved alfare Veye til Lands saavel som til Vands, det næste Søkanten skee kand, som kand holde Gastgiverie,*

Kongebrev frå 1665 for gjestgjevarstaden Glesvær i Hordaland. Original i Statsarkivet i Bergen (Dokumentsamling A 65).

sa den Reysende kand bekomme nødtørfdig Øll og Mad, samt Logement og Natteleye for saadan billig Betaling, som herefter videre skal meddeeles.

Etter 1648 kom det derfor etter kvart mange overnattings- og handelsstader langs farleia. Eigarane måtte ha kongebrev eller privilegiebrev som gav dei lov til å driva handel med bøndene og fiskarane. Dei originale privilegiebrev kan finnast lokalt i samband med gjestgjevarstaden, eller dei er innleverte til arkiva. Kopiar av kongebrevet med tilhøyrande saksdokument finst i Riksarkivet, i det arkivmaterialet som er overført frå Danmark til Noreg. Dei lokale amtmennene, seinare fylkesmennene, kan også ha kopiar av privilegiebrev. Arkiva deira finst i statsarkiva. Ved Statsarkivet i Bergen finn vi kopiar av gjestgjevarløyve også i enkelte futearkiv.

Privilegiebrev stadfestar namn på eigarane og kan ha opplysningar om tidlegare eigarforhold og løyve, like eins opplysningar om distriktet løyvet gjeld for. Brevet har sjeldan nokon særleg informasjon om sjølve gjestgjevarstaden.

Byborgarane åtte handels- og gjestgjevarstaden

Gjennom den merkantilistiske politikken Kongen førte på 1600-talet bestemte han at all handel skulle skje enten i byane, eller vera styrt av byborgarar. Det var ikkje alle som kunne eiga handels-

stader langs farleia. I praksis vart landet delt opp i interesseområde der byane eller kjøpstadene hadde privilegium til å driva handel med bøndene og fiskarane. På Vestlandet var det Bergen som fekk omfattande privilegium. Byborgarane der fekk monopol på all handel i Hordaland, Sogn og Fjordane og Sunnmøre. By- eller kjøpstadsprivilegia vart fornya frå tid til anna. Den 22. april 1702 fekk Bergen nye byprivilegium, tre veker før heile byen vart øydelagd av ein omfattande brann. Handelsstadene er nemnde i privilegiebrevet.

Sjølv om gjestgjevar- og handelsstadene skulle vera etablerte jamt over hele distriktet, vart det ikkje slik i første omgang. Dei eldste og dei største vart etablerte i kyststroka, langs farleia, nær dei rike fiskeplassane, eller på dei stadene der både fiskarar og bønder møttest. Samstundes var dette stader der handelsborgarar kunne selje varene sine, og der reisande kunne overnatta eller få bevertning. Handels- og gjestgjevarstadene vart ofte knytte saman. Nokre av desse "kremmerleiene" vart store og livlege handelsplassar med fleire store bygningar for alle dei ulike aktivitetane som var knytte til plassen. I tillegg til overnattings- og serveringsstaden kunne det vera butikk, bakeri, store sjøbuer, saltebuer, notoppheeng og andre bygningar. Nokre av handels- og gjestgjevarstadene var landfaste. Andre vart bygde på øyar midt i farleia.

Vågsberget handelsstad i Ytre Nordfjord. Foto: Kystmuseet i Sogn og Fjordane.

Takst for servering ved gjestgjevarstader i Nordre Bergenhus Amt 1857. Original i Statsarkivet i Bergen (Sogn futedømme nr. 274, Bevillingar: gjestgjevarar og landhandlarar 1818-1883).

Kysten og farleia mellom Bergen og Bømlo. Utsnitt av eit hollandsk sjøkart frå 1600-talet. Original i Statsarkivet i Bergen.

Sidan det var rike bergensborgarar som åtte dei eldste handels- og gjestgjevarstadene på Vestlandet, vart arkitekturen prega av dette. Mange av dei best bevarte handelsstadene har i dag bygningar som både i stil og storleik kunne passa inn i dei eldste bydelane i Bergen. Dei var byhus bygde på landet. Slik var det også med handelsstadene langs resten av norskekysten.

Med liberaliseringa av handelslova på 1840-talet gjekk byborgarane sin dominans tilbake, og det vart oppretta nye handelsstader med lokale eigarar.

Handels- og gjestgjevarstader i arkiva

Sjølv om det er skrive mykje om handels- og gjestgjevarstadene dei seinare åra, er det viktig å minna folk om at arkiva kan ha vore registrerte på nytt, og at nye hjelpemiddel har kome til som kan gje nye opplysningar om desse stadene. Eitt døme er gjestgjevarstaden på Glesvær i Sund kommune i Hordaland. Det er kjent at denne er mellom dei eldste handels- og gjestgjevarstadene på Vestlandet, men mange stader står det at det eldste kjente privilegiebrevet er frå 1698 då Abraham Wessel åtte staden. Statsarkivet i Bergen har eit fornya privilegiebrev til enke Catharina Munthe, datert 23. oktober 1665. Der står det at den avdøde ekte mannen hennar, borgarmeistar Søfren Jenssøn, fekk privilegiebrev på Glesvær 29. april 1662. I "Norske Kongebrev" bd. 1 (1962) finn vi eit utsnitt av dette brevet, og der kan vi lesa at brevet frå 1662 var ei stadfesting av eit tidlegare brev datert 24.9.1649. Brevet frå 1649 finst no i Riksarkivet. Sidan fleire av gjestgjevarstadene i dag er profilerte kulturminne i enkelte kommunar, kan det vera nyttig å kontrollera arkivmaterialet i Riksarkivet og statsarkiva.

Sidan mange av handels- og gjestgjevarstadene hadde kostbare bygningar og var ått av rike kjøpmenn, burde vi også kunna finna gode bygningsopplysningar i arkiva. Det er fleire typar takstar,

men branntakstane er dei mest detaljerte. Brannforsikringsordninga vart innført i 1767, men det er ikkje mange takstforretningar for landdistrikta før ei ny lov vart vedteken i 1845 for både by og land. Men sidan det som oftast var velstående byborgarar som åtte desse eigedomane, kan vi finna branntakstar for perioden 1767 til 1846 i fleire arkiv, både i Riksarkivet og statsarkiva. Frå 1846, då serien med branntakstprotokollar tek til i lensmannsarkiva, er bygningane på skyss-, handels- og gjestgjevarstadene mellom dei første som vart forsikra. Når vi les slike takstforretningar og andre takseringar, forstå vi kor omfattande desse anlegga kunne vera, særleg dei som vart bygde langs leia.

Eit godt døme her er handelsstaden Vågsberget like vest for Måløy i Sogn og Fjordane. Vågsberget er ein av fleire gjestgjevar- og handelsstader frå 1600-talet langs leia på Vestlandet. Staden vart etter kvart svært viktig, mellom anna fordi han også låg i nærleiken av store fiskefelt. I dag er handelsstaden freda, restaurert og vert forvalta av Kystmuseet i Florø. Sjølv om anlegget ser ganske komplett ut, viser branntakstane at det var fleire bygningar på 1800-tallet enn no. Den første takseringa av Vågsberget i den eldste branntakstprotokollen frå lensmannen i Selje er datert 11. desember 1846. Då var det 10 bygningar på eigedomen; hovudhuset, fleire pakkhus, naust, borgstove, eldhus og fjøs. Kaianlegga er ikkje med i desse takstforretningane. Ti år seinare var det kome til fire nye bygningar, og i åra etterpå vart desse utvida og utbetra. Desse takstforretningane kan gje opplysningar som kan brukast i restaureringsarbeid. I tillegg inneheld dei historisk kunnskap om staden.

Litteratur:

Jan Henrik Munksgaard: "Kremmerleier og gjestgiverier 'fornødent for almuen og de reisende'" i *Kulturhistorisk Vegbok Hordaland*, Bergen 1993.

Kystkvinner i nord

Mange sider ved kystkvinnenes liv er fremdeles lite utforsket. Kvinnenes formuesrettslige stilling i samfunnet og arbeidsdelinga mellom kvinner og menn gjør at mange kilder er tause på dette området. For å synliggjøre kvinnene må man ofte tyne ulike kilder for direkte og indirekte opplysninger.

I Nord-Norge deltok de fleste arbeidsføre menn på 1800-tallet i fiskeriene. Andelen gikk fra 2/3 i Nordland til 3/4 i Finnmark. Lofotfisket hadde sentral betydning med et oppland som omfattet Trøndelag, Nordland og Troms.

For di fisken kom helt inn til kysten, kunne man i Norge fiske fra små, åpne båter lenge etter at folk i utlandet var gått over til havgående dekkfartøy. Båtene ble seilt eller rodd, og de var avhengige av å komme seg raskt til lands i uvær. Dette bandt fiskerne til kysten og la grunnlaget for en produksjon der fiskerfamiliene sjøl eide båter og redskap og kombinerte fisket med jordbruk.

Fiskerbondekombinasjonen krevde et mangesysleri basert på allsidig kompetanse både hos kvinner og menn. Arbeidsoppgavene vekslet gjennom året. Fisket trakk mannen bort fra husholdet store deler av året. Innsigene av gyteferdig sild, torsk og skrei foregikk i vintermånedene, mens innsig av beitefisk skjedde om sommeren. Sommerfisket foregikk gjerne i nærheten av hjemmet, slik at det i større grad kunne kombineres med onnearbeid i jordbruket og vedlikeholdsarbeid på gården. Men mange menn nordfra deltok i sommerfiske-riene i Finnmark til langt uti juni.

Kystens bønder

Innenfor husholdet var det ei streng arbeidsdeling der kvinnene var bønder og administrerte husholdninga mens mennene var fiskere. Kvinnene hadde sitt arbeid i huset og fjøset, mens mennenes arbeidsplass var på sjøen, i båten og i naustet. Fellesarbeidet foregikk ute på marka, med ulike oppgaver for kvinner og menn og gjerne med mannen som arbeidsleder.

I kyststrøk var jordbruket gjerne intensivt og arbeidskrevende, med stor vekt på februket, som ga ull, melk, smør og kjøtt. Å skaffe fôr til dyra var i stor grad en kvinneoppgave. Det fôret man ikke kunne høste i innmarka, ble hentet i utmark og fjære og fraktet hjem med båt eller på ryggen. I tillegg til de grastustene som kunne slås, dreide det seg om lyng, tang, løv, skav og bregnerøtter. Fiskeavfall ble også kokt og brukt til dyrefôr. Da fjøsgrytene på 1900-tallet sluttet å putre, syntes folk synd på kyrne fordi de ikke lenger fikk et varmt måltid om dagen. Vannbæring til fjøs og hus var tungt og tidkrevende. Ei ku trengte 30 liter vann hver dag.

Langs kysten var det dårlig med skog til brensel, og torvmyrene ga varme i husene og ild til koking

AV BENTE HARTVIKSEN,
FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET

Klippfisk vaskes, Kristiansund
1925. Foto: Wilse, Norsk
Folkemuseum.

og baking. Mennenes oppgave var å stikke torvlumpene og kaste dem opp på kanten, mens kvinner og barn brukte lang tid på å skjære dem i skiver, tørke dem og frakte dem hjem. Bærplukking og sanking av egg og dun var annet kvinnearbeid i utmarka.

I 1860-årene skal det på Ytre Senja, ifølge sognepresten, årlig i gjennomsnitt ha blitt produsert fire kilo strikkegarn og elleve-tolv meter ulltøy i hjemmene. Dette krevde 80 fulle arbeidsdager, og da er ikke forarbeidet som klipping av sau, karding eller etterbehandling som toving og søm tatt med.

Kystkvinnenes ansvar og arbeidsinnsats i jordbruket er til dels tilslørt fordi historikerne har fokusert på fiskerinæringa. Det var først og fremst mennenes arbeid som var synlig fordi de framskaffet de produktene som ble målt og veid og ga mest prestisje. Kvinnene produserte vesentlig for konsum i husholdet og representerte en sjølforsyningsøkonomi, mens mennene fisket for salg på utenlandske markeder og knyttet husholdet til markedsøkonomien.

Bente Hartviksen

disputerte 2. juni for dr.philos-graden ved Universitetet i Oslo med avhandlingen "Fiskerbøndenes arv – Gjeldsrelasjoner i Nordland 1780-1865 vesentlig belyst ved skiftmateriale." Prøveforelesningene ble holdt 1. juni, og artikkelen bygger på den ene av disse, "Kvinner og gjeldsforhold i den norske fiskerbondøkonomien".

Fiskeflåtens bakkemannskap

Kjønnsarbeidsdelinga var gjerne regulert av normer og overtro, men den var likevel fleksibel. Kvinner kunne overta mannsoppgaver når det var påkrevet. Det var høyere terskel om menn skulle gjøre kvinnearbeid. Toleransen for å overskride kjønnsbarrierene kunne skifte både etter behov og med kulturelle normer i ulike miljøer.

I Finnmark og Nord-Troms deltok samekvinner oftere i fiske enn andre kvinner. Etter fast regel fikk de halv lott. I Tana rodde ho "Trollfjord-Ane" rundt 1860 som hovedsmann på egen båt i vanlig mannsdrakt. Det forekom også at kvinner deltok i Lofotfisket. Men det kan ikke ha vært særlig utbredt. Det er de samme kvinnene som blir brukt som eksempel i historiebøkene, og de blir gjerne framstilt som maskuline. "Buks-Beret" fra Tysfjord,

som var hovedsmann i Lofoten på midten av 1800-tallet, er blitt en legende. Hun opptrådte i fullt skinnhyre og skal ha vært den dyktigste av alle på fjorden. Praktiske problemer med å late vannet i båt løste hun ved hjelp av et bukkehorn hun hadde hengende i beltet. Både hun og resten av mannskapet var samer, og ektemannen var nestkommanderende ombord.

Under de ustadige sildefiskeriene på Vestlandet ble kvinnene brukt som reservearbeidskraft på havet. Også nordpå kunne døtre og tjenestejenter være med på sildesteng eller seinotfisket.

Fiske sto på menyen de fleste dagene. Fiske til hjemmebruk var en del av sjølforsyningsøkonomien som kunne utøves av kvinner, gamle menn og barn.

For at mennene skulle kunne være mobile og flytte seg over større avstander i takt med fiskeinnsigene,

måtte kvinnene være stedbundne. Sjøl om de sjelden deltok i de store sesongfiskeriene, sto kvinnene for mye av forarbeidet som foregikk hjemme og tok også del i fisketilvirking hvis dette foregikk i nærheten. Kvinnene hadde mye arbeid med klesproduksjon, ysting, og baking for å utruste mennene med mat og klær, og de var med på tilvirking og vedlikehold av fiskeredskap.

Regionale forskjeller i fiskeriene fikk konsekvenser for kvinnenes arbeid. I Vardø, der mennene fisket i nærområdene, hadde kvinnene mindre arbeid med utrustning, men mer arbeid i tilknytning til fisket. I Vadsø var de uunnværlige i alle operasjoner på land knyttet til fisket, som egning, slogging, sperring, hengning og tørrfiskhøsting.

På klippfiskbergene langs kysten var utvasking og tørking også kvinnearbeid. Under vårsildfiskeriene ble mye arbeid med rensing (eller ganing) og salting av sild utført av kvinner i alle aldre, gifte som ugifte.

Det umyndige kjønn – uten eiendom og gjeld

Det var mannen som var oppført i matrikler og folketellinger som gårdens bruker eller eier og hadde rettighetene til gården, sjøl om kona utførte hovedparten av arbeidet der. Gifte kvinner var umyndige fram til 1888, ugifte til 1863. De kunne ifølge Kristian 5.s norske lov fra 1687 ikke inngå rettslig bindende kontrakter i økonomiske forhold. Felleseie i ekteskapet ble da lovfestet, og kvinnene mistet retten til særeie og til råderett over sitt gods. Det var ektemannen eller faren som hadde disposisjonsretten til familiens eiendom. Enker var derimot i høy grad myndige. De kunne stifte gjeld, kjøpe og selge, fordi de hadde disposisjonsrett over eiendom.

Produksjonen i fiskerbondesamfunnet foregikk vesentlig innenfor husholdet, og i Nordland hadde de fleste gjeld til handelsborgerskapet, som utrustet fiskerne med korn og utstyr mot å få fiskevarer

i retur. Det var formelt sett mannen som kunne inngå avtaler om kjøp, salg, pantsetting og gjeld. Kvinnenes sosiale posisjon i samfunnet ble bestemt ut fra mannens. Gjelda var en formuesrettslig forpliktelse, som materialiserte seg i oppgaver over kredit og debet i handelsborgernes protokoller, der kontoen sto i mannens navn. I mellomregnskapene med handelsborgerskapet finnes sjelden kvinnelige kunder som tok opp gjeld og leverte fiskeprodukter i eget navn.

Det var da også hovedsakelig mannfolkene som var i kontakt med handelsborgerskapet, både kjøpmannen i Bergen og handelsmannen hjemme. Normalt var det den fisken mannen fanget og solgte rå eller videreforedlet til tørrfisk, samt lever eller tran og rogn, som ble brukt til å betjene gjeld. Kvinnene betjente gjelda mer indirekte gjennom sitt stedbundne naturalhushold, ved å utruste fiskerne med klær og mat og ved tilvirking og vedlikehold av fiskeredskap. Etter hvert ble gjeld også betjent ved kontanter fra kvinners arbeid i egnebuene, på klippfiskbergene og i silde-salteriene.

Hos handelsborgerne på de hundre handelsstedene langs nordlandskysten leverte kvinnene utmarksprodukter som multegrøt, egg og dun, eller husflidsprodukter. Fiskerbondekona kunne også ta ei ku i pensjon for handelsmannen gjennom vinteren eller arbeide i de store husholdningene på handelsstedene, for eksempel i onnetidene og i sesonger med slakting, baking og vasking.

Konsekvensene av å stå i gjeld var ikke de samme for alle fiskerbondehushold. Når man skal fokusere på kvinner, kan man komme i skade for å betrakte dem som ei ensarta gruppe. For både kvinner, menn og barn var gjelda ei større belastning for fattige befolkningsgrupper, enn for dem som hadde mer å rutte med. I Nordland sørget de som kunne hente mange kilokalorier fra gårdsbruk og som hadde god dekning for gjeld i sine eiendeler,

Befolkning på Træna. Ukjent fotograf. Original i Riksarkivet (Havnedir. Ua – glassplater eske 47) – utsnitt.

for å ha så lite gjeld som mulig. Dermed var de frie til å levere sine produkter der det lønte seg best. De fattigste var gjerne henvist til å ta opp lån hos handelsmenn i lokalmiljøet. Disse dreiv en hard kredittpolitikk, som kan ha vært spesielt merkbar for kvinnene, som var bundet til hjemmet hele året.

Om gjelda ikke ble betjent, kunne kreditor gå til utpantning. Folk som hadde pantsatt hus, innbo eller jord kunne miste alt. Hvis kreditor var en lokal handelsmann, ble i noen tilfeller både mannen og kona rene gjeldsslaver som måtte gå i tjeneste hos kreditor.

I Lofoten var tvister om gjeld svært utbredt både i forlikskommissjonene og i rettsapparatet i tidsrommet 1780 til 1865. Enker var sjelden involvert i gjeldssaker. Det er påfallende at kvinner er så dårlig representert i rettsmaterialet i et samfunn der så å si alle hushold hadde gjeld. Retten ble da også som regel samlet utenom de tidene da mennene deltok i de store sesongfiskeriene. I Lofoten hvilte ikke bare omsetninga, men også produksjo-

nen på kreditt. At kvinner som dreiv småhandel i byene kunne inngå gjeldsforlik, truet kanskje ikke mennenes posisjon. I en fiskerbondøkonomi der handelsborgerskapet gikk inn med kreditt for å sikre seg kontroll over alle produkter som skulle ut på markedet, kan det ha vært annerledes. Mennenes prestisje var knyttet til fiskeproduktene, og gjelda var knyttet til fisket.

Oppgjørets time

Det var mannshanda som trakk fisken opp av havet, og døden herjet på fiskefeltene i de åpne småbåtenes tid. For kvinnene var det mye venting og engstelse. Omkring fjerdeparten av mennene i fiskeridistriktene nordpå fikk ei våt grav. Dermed ble det mange enker.

Dødsfall fikk store konsekvenser for den gjenlevende familien. Nå var oppgjørets time kommet i forhold til kreditorene. I praksis var det sjelden enkene ble sittende i uskiftet bo. Boets aktiva og passiva ble målt, og svært ofte var det ingenting igjen når gjelda og utgiftene til skifte var gjort opp. I Nordland ble gjelda på 1800-tallet i de fleste til-

feller omgjort til klingende mynt idet boets eien-
deler ble auksjonert vekk.

Det var store økonomiske forskjeller innenfor all-
muen. Bare de mest velhavende nordlendingene
hadde dekning for gjelda og kunne fortsette virk-
somheta. Mange måtte gå fra gård og grunn. Det var
vanlig at enkene oppga bygselen av gården eller fes-
tet av husmannsplassen kort tid etter mannens død.
Familien ble gjerne oppløst etter et dødsfall. Barna
ble satt bort som fosterbarn og tjenestefolk, mens
kvinnene kunne bli losjerende enker som ernærte
seg ved håndarbeid.

På grunn av den strenge arbeidsdelinga krevde
fiskerbondehusholdet både kvinnelig og mannlig
arbeidskraft. Både kvinner og menn giftet seg
raskt igjen. Det kom stadig nye forsyninger av
unge menn sørfra som søkte livsgrunnlag i fisket.

Kvinnene i handelsborgerskapet var mindre sår-
bare ved mannens dødsfall enn kvinner fra all-
muens rekker. I Nordland hadde slike hushold
vanligvis såpass lite gjeld at et skifte ikke førte
til at bedrifta måtte opphøre. De var heller ikke
helt avhengig av mannens arbeidskraft i og med
at den ikke hvilte på hans innsats på fiskefeltene.
Til drifta av handelsstedet var det mange ansatte.

I ettertida har kvinners rolle i fiskerbondeøkono-
mien og deres innsats for å betjene gjeld blitt
undervurdert fordi man har hatt en tendens til
å anse bare det som ble målt i penger, som pro-
duktivt arbeid. Kvinneforskere som har søkt å
synliggjøre kystkvinnene, har gitt dem betegnelser
som hjørnesteinskjønnnet, det fleksible kjønn,
kystens bønder og fiskerinæringas bakkemannskap.

Kilder:

Skifteprotokoller, pantebøker, folketellinger og futeregnskap for
Nordland 1780–1865, i Statsarkivet i Trondheim og Riksarkivet.
Mellomregnskap mellom handelsmenn og fiskere,
i Universitetsbiblioteket i Bergen, Bergen byarkiv og
Nordlandsarkivet.

Litteratur:

Avdem, Anna Jorunn og Melby, Kari: *Oppe først og sist i seng:
husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*. Universitetsforlaget 1985.
Balsvik, Randi Rønning og Gerrard, Siri (red.): "Globale kyster
– liv i endring – kjønn i spenning", *Kvinneforsks skriftserie*, nr. 1. 1999.
Bratrein, Håvard Dahl: "Det tradisjonelle kjønnsrollemønster i Nord-
Norge", *Drivandes Kvinnfolk*, Universitetsforlaget 1976, s. 21–38.
Elstad, Åsa: *Kystkvinner i Norge*, Kristiansund 2004.
Hartviksen, Bente: *Fiskerbøndernes arv – Gjeldsforhold i Nordland
1780–1865 vesentlig belyst ved skiftemateriale*, UiO, Oslo 2007.
Sandvik, Hilde, Telste, Kari og Thorvaldsen, Gunnar (red.): *Pathways
of the Past, Essays in Honour of Sølvi Sogner*, Oslo 2002.

Tørrfisk på hjell i Kiberg,
Finnmark. Ukjent fotograf.
Original i Riksarkivet
(Havnedir. Ua – glassplater
eske 25b) – utsnitt.

Høgsteretts arkiv:

Saksutdrag og mange protokollrekker

Høgsteretts arkiv skil seg i mangt frå eit administrativt arkiv. Det heng i hovudsak saman med måten rettssaker vart arkiverte på, men også med særdrag ved Høgsteretts arkiveringspraksis. Men kva kan vi venta å finna i arkivet? Og korleis finn vi fram til sakene Høgsterett har behandla?

AV TORBJØRN LÅG,
PENSJONERT AVDELINGS-
ARKIVAR, RIKSARKIVET

Høgsterett vart skipa i 1815 og er øvste organ for domstolane, den tredje statsmakta. Høgsterett vart også øvste militære domstol. I perioden frå 1902 til 1923 er det egne protokollar for militære saker. Men elles er dei å finna i dei ordinære arkivseriane i arkivet. I tillegg til å vera øvste domstol, har Høgsterett frå 1889 også vore øvste kjæremålsmyndigheit. Kjæremål er det rettsmiddel som vert bruka når ei avgjerd ikkje kan ankast. Forutan å ta stilling til kjæremål frå lagmannsrettane, behandlar kjæremålsutvalet også anker til Høgsterett og tek stilling til om dei kan fremjast.

Riksarkivet har teke mot ca. 530 hyllemeter med arkivsaker frå Høgsterett. Nokre seriar i det avleverte materialet går fram til om lag 1975. Men ikkje alle er avleverte så langt fram i tid, og nokre seriar er haldne attende i Høgsterett.

Fram til 1898 sende Høgsterett dokumenta i *straffesaker* attende til den lågare domstolen som hadde behandla saka, og der vart dei liggjande. Normalt

vil det vera lagmannsretten. I saker med fengselsstraff vart det så utferda ei domsakt, det vil seia kopiar av dommene med dokumenta. Domsakta følgde den dømte til fengslet og vart arkivert der. Frå 1898 vart det ikkje lenger utferda domsakter. Da vart det innført ei ordning med rettsbok i kvar enkelt straffesak. Rettsboka omfatta dommen med dokument. Den originale rettsboka følgde den dømte til fengslet, men vart etter soning send attende til politikammeret. Landsfengsla utgjorde eit unnatak. Dei beheldt rettsbøkene fram til 1968. Saker som ikkje enda med fengselsstraff, er normalt å finna i politikammerets arkiv. Denne ordninga har i hovudsak vore gjeldande til i dag.

I *sivilsaker* var det normale at andre domstolar beheldt sakene i sitt arkiv. Høgsterett sende også desse attende til lågare rettsinstans. Men framlagde dokument vart i stor utstrekning leverte attende til prosessfullmektigane. Kva ein finn av dokument i sakene er difor alltid eit spenningsmoment. Med den nye rettargangsordninga som vart

innført i 1927, vart det bestemt at sivilsaker skulle arkiverast hos førsteinstans. Men saker som var påbyrja etter gamal rettargangsordning, skulle framleis arkiverast hos domstolen. Det galdt også Høgsterett. Men Riksarkivet har ikkje teke mot nokon serie med slike saker. Samstundes vart ordninga med rettsbok i kvar enkelt sak gjennomført også for sivilsaker.

Det er difor, paradoksalt nok, ikkje i Høgsteretts arkiv, men i arkiva til lågare domstolar, oftast domstol i første instans, og i politi- og fengselsarkiv ein normalt kan venta å finna Høgsteretts dommar og dokumentasjon av Høgsteretts behandling av dei enkelte sakene. Men eldre saker manglar ofte viktige dokument, eller sakene er i det heile ikkje å finna der dei skulle vera. Kva kan vi da venta å finna i Høgsteretts arkiv?

Hovudregel for Høgsterett var munnleg behandling av sakene. Berre i saker der ein av partane ikkje møtte og i innfløkte rekneskapssaker var det skriftleg behandling. Dette endra seg noko over tid. Skriftleg behandling vart meir vanleg etter kvart. Mellom anna vart det skriftleg behandling av dei aller fleste straffesaker etter 1842.

Heilt frå 1815 vart det i munnlege saker ført *voteringsprotokoll* i to eksemplar. I skriftlege saker vart voteringsprotokoll teken i bruk først i 1841. Så lenge det vart ført voteringsprotokollar, vil ein her finna høgsterettsdommaranes vota med domsgrunnar og konklusjon. Men etter stikkprøver ser det ut til at det vart slutt med å føra straffesaker i voteringsprotokoll for skriftlege saker etter 1892. Frå da av finn vi ikkje votum i skriftlege straffesaker i avlevert arkiv frå Høgsterett. Etter at Kjæremålsutvalet byrja si verksemd, vart også langt færre saker fremja for Høgsterett fordi utvalet avviste ankane i dei fleste straffesakene.

I lagmannsrettsarkiva finn vi ein serie med gjenpartar av rettsbøkene utan dokumenta. Eller dom-

stolen har halde attende den originale rettsboka utan dokument. Sjølv om sakene er sende attende til førsteinstans eller politiet, vil ein her finna lagmannsrettens dom med grunnar. Nokon slik serie med gjenpartar er ikkje avlevert frå Høgsterett. I arkivet er det rett nok ein protokollserie som er kalla rettsbok. Men den inneheldt ikkje dommaranes vota med domsgrunnane og svarar difor ikkje til dei lause rettsbøkene i kvar sak. I sivile saker finn vi likevel dommaranes vota etter 1929 i serien *Dokument og saksomslag i sivile saker*.

I munnlege saker finst det frå 1839 såkalla *Utdrag*. Det er ei samling med avskrifter av dokument som vart lagde fram for Høgsterett. I hovudsak dreier det seg om dokument som tidlegare har vore lagde fram i lågare rettar. Men vi finn og nye dokument, til dømes brev i samband med høgsterettssaka, ankeerklæring, tilsvar og prosedyreskriv. Frå 1928 vart det og laga utdrag i skriftlege saker. Det vart lovfest i 1932. Begge dei to seriane *Dokument og saksomslag i sivile saker* og *Utdrag* er avleverte til og med 1975. Det er viktig å vera merksam på at desse seriane berre har med eit utval av dei dokumenta som vart lagt fram i lågare rettar. Vi finn berre dokument som gjeld dei punkt i saka som vart anka, og som prosessfullmektigane valde å leggja fram som prov. Dersom det dukkar opp nye prov i ei sak, vert det til vanleg ikkje noka ankesak, men gjenopp- taking av saka.

Dei ovanfor nemnde seriane er for vanlege brukarar dei viktigaste i Høgsteretts arkiv. Men ein kan og vera merksam på *Ekstraktprotokollane* (1816–1929). Dei inneheldt dei viktigaste momenta frå bevisføring og prosedyre. *Justisprotokollar* (1815–1929) og *Rettsbøker* (1927–1975) gir opplysningar om kva sakene gjeld, kven som var dommarar, prosessfullmektigar o.a. I *Domsprotokollar* (1815–1929) og *Rettsbøker* finn vi den autoriserte domsslutninga. *Registraturprotokollane* (1815–1924) har oversikter over dei framlagde dokumenta i sakene.

Det er ofte min jf. 29
 som og som til jo - for n. lypen
 huphuden

Konkl.

Det er som og som
 for for som og som
 gjevnes, for. an. etter der mest
 best. i § 2, 2. pkt. i lov om anbr.
 for at det gi bifil ved hoi lo. v.
 av 2078. 1715 ansettlig uten kens
 tel. om for ved ansettlig i bifil
 rite til bitening gi ved. stebis
 eller ill.

Jalson ansettes for atter,
 vrakp. H. blinde kann til 10-10-10
 og til for. her. at i Norge
 sty. lo. retat - kens
 Det var og var. kens med l. ret.

- 2. Puzil
  - 3. Høy
  - 4. Rivetz
  - 5. Amnestian
  - 6. Reichman
  - 7. Jüst
- hideri
 hideri
 hideri
 hideri
 hideri

Voteringsprotokollene vart ført i to eksemplar medan forhandlingane føregjekk. Dei er ofte vanskelege å tyde, og det kan vera mindre tekstavvik mellom dei. Original i Riksarkivet (Høgsterett, Eb 183 – voteringsprotokoll for munnleg behandla saker 1917-1918).

Frå 1905 vart det høve til å dela Høgsterett i to avdelingar når saksmengda gjorde det naudsynt. Frå da av finst det parallelle rekkjer med løpenummer for saker i avdeling 1 og 2 og parallelle rekkjer av dei fleste arkivseriar. Men begge avdelingar behandla alle typar av saker.

Frå og med 1836 er mange høgsterettsdommar trykte i tidsskriftet *Norsk rettstidend*. Der er òg teke med fylldige utdrag av lagmannsrettsrettsens dom i saka. Ein del av tidsskriftårgangane har også oversikter over saker som fekk dom i Høgsterett. *Norsk rettstidend* er tilgjengeleg ved biblioteka. Det er staden ein bør byrja leitinga etter ein høgsterettsdom. Er ikkje dommen trykt, må ein i neste omgang byrja der saka er arkivert i lågare rettar, politikammer- eller fengselsarkiv. Det vil i praksis seia i statsarkiva. Men manglar saka, eller viktig dokumentasjon der, noko som er heller vanleg, først da kan ein byrja leita i Høgsteretts arkiv. Der vil det oftast vera noko å finna. For mange saker vil dei ulike seriane der til saman gi god dokumentasjon av Høgsteretts behandling av saka.

For å finna fram til enkeltsaker i Høgsteretts arkiv, må ein kjenna dommens dato eller sakas løpenummer og år. Det vil ein enten finna i saka der ho er arkivert, eller i *Norsk rettstidend*. Å kjenna namnet på partane er ikkje nok. Er løpenummer og år kjent, kan ein gå direkte til saka i protokollar og pakkeseirar. Er domsdato kjent, kan ein finna dommen i voteringsprotokoll eller domsbok og derifrå gå vidare til saka i dei seriar som er ordna berre etter løpenummer. For eldre saker og saker som heilt manglar, kan det ofte vera vanskeleg å finna domsdato og løpenummer. Det fins eit partsregister. Men det er ennå ikkje avlevert. I slike høve må ein difor venda seg til Høgsteretts kontor og få opplyst løpenummer og år der. Kjenner ein nokonlunde tidsrommet når dommen vart avsagt, er det mogleg å leita seg fram i *Høgsteretts ordnar* – ei form for saksliste. Men det er arbeidskrevjande.

For forskarar som heldt på med vitenskaplege granskingar, vil tilnærminga vera ei anna. Skal ein til dømes granska utviklinga av Høgsteretts domspraksis i visse typar av saker, må dei leita seg fram til den sakstypen dei er interesserte i i Høgsteretts arkiv og gjennomgå protokollane der. I den mon det er naudsynt, må dei derifrå søkja opp sakene der dei er arkiverte i lågare rettar, politi- og fengselsarkiv.

Frå Kjæremålsutvalet har Riksarkivet teke mot seriane *Forhandlingsprotokollar* (1890–1930) og *Kjæremålsomslag i sivile saker* (1929–1975). Forhandlingsprotokollane inneheldt berre slutninga i sakene, ikkje heile kjennelsen. I kjæremålsomslaga kan ein nokre gonger finna gjenpart av heile kjennelsen. *Kjennelsesprotokollane* er ennå ikkje avleverte. Men kjennelsane vil ein normalt finna

mellom sakas dokument der dei er arkiverte ved lågare rettsinstansar.

Høgsteretts fråsegner til Justisdepartementet i nådegivingssaker finn ein i serien: *Konsept til Høgsteretts erklæringar* (1815–1891) og i *Erklæringsprotokollane* (1815–1934). Her finn vi og enkelte utsegner frå Høgsterett om ulike andre spørsmål, mellom anna om lovframlegg.

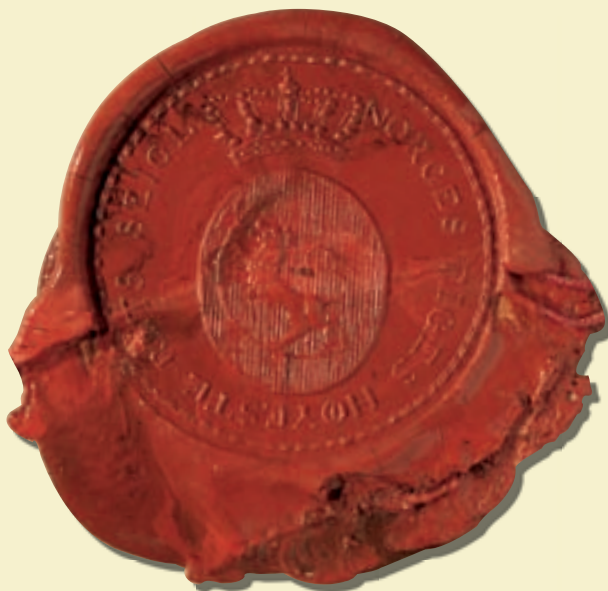
Litteratur:

"Domstolarkiver" i *Norsk arkivforum* nr. 3 1981.

Ole Kolsrud: "Høyesterett" i *Håndbok for Riksarkivet*, Oslo 1992.

Ole Kolsrud: "Kampen mot restansene. Høyesterett som administrativt organ" i *Med Clio til Kringsjø. Festskrift til riksarkivar John Herstad*. Riksarkivaren skriftserie nr. 13, Oslo 2002.

Liv Mykland: *Håndbok for brukere av statsarkivene*. Riksarkivaren skriftserie nr. 19, Oslo 2005.

Høgsteretts segl frå 1821.
Original i Riksarkivet
(Høgsterett, Ekstrakt-
protokoll nr. 11).

Arkivene

– en læringsressurs for skolen?

I de nye læreplanene for ungdomsskole og videregående skole, "Kunnskapsløftet", stilles det krav om at elever i samfunnsfag og historie, skal lære seg å velge ut og bruke kilder. De skal også kunne vurdere dem kritisk og vise hvordan ulike kilder kan fremstille historie ulikt.

AV MARIA PRESS, ARKIVAR,
STATSARKIVET I TRONDHEIM

Det er ingen enkel oppgave for en lærer å undervise om kildekritikk eller å søke etter og velge ut kilder av ulik art. Lærerne har ikke alltid utdanning i historie, og de har begrenset tilgang til kildemateriale. Ofte ender elevene opp med å bruke litteratur og Internett for å løse oppgaver, og elevenes kildebruk er normalt ganske ureflektert. Samtidig sitter landets arkiver med magasiner sprenghylte av stoff som kunne ha utgjort gode kilder til elevenes arbeid. I arkivene finnes også personale som kan mye om kildekritikk, og som kan hjelpe til med å søke etter relevant kildemateriale.

For å bringe arkivene og skolene nærmere hverandre og få arkivene til å utarbeide tilbud for skolen, satte ABM-utvikling i 2004 og 2005 i gang to prosjekter der ulike arkiv deltok. I prosjektet "Arkiv og skole" som startet i 2005, deltok Statsarkivet i Trondheim.

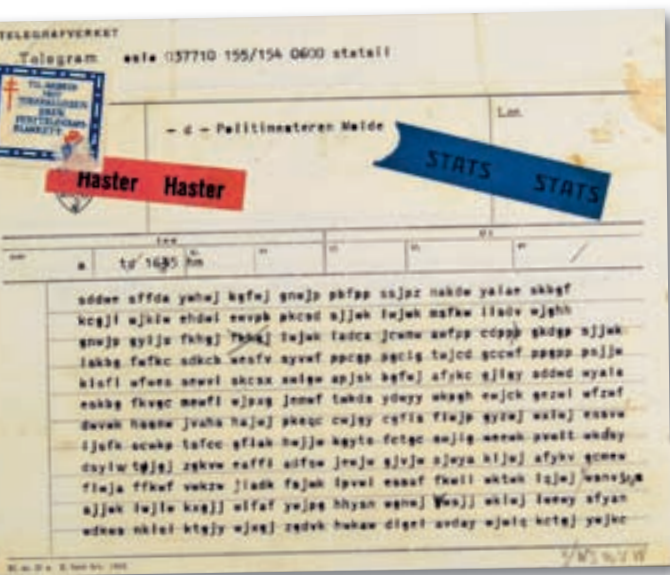
Vi utviklet en forskningsboks: "Trøndelag i krigstid – arkivkilder til bruk for skolen" som vender seg til ungdomsskolen. Det var viktig for oss å lage et produkt som kunne brukes av skoler i hele Trøndelag. Boksen er derfor mangfoldiggjort og selges for 150 kr, slik at skolene kan bruke den

på egen hånd. De som vil, kan benytte materialet i Statsarkivets lokaler og få veiledning og en omvisning hos oss.

Boksen inneholder fargekopier av arkivdokumenter skapt under annen verdenskrig, med tilhørende spørsmål. Materialet er også skannet inn på en CD som følger med. Hovedformålet er at elevene skal lære seg hvordan man bruker kilder – ikke at de skal lære fakta om annen verdenskrig. Spørsmålene som stilles er for eks. "Hvem har skrevet dette dokumentet?" "I hvilken sammenheng tror du det kom til?" "Hvem er det sendt til?" Vi spør

Statsarkivet i Trondheims
pakke med dokumenter om
Trøndelag under siste krig.
Foto: Maria Press.

Telegram om aksjonen mot jødene, i Statsarkivets skolepakke, øverst chiffrert, nederst dechiffrert. Originaler i Statsarkivet i Trondheim.

ikke noe kontaktnett mot skoleverket, og lærere og rektorer har som regel aldri hørt om Statsarkivet. Vi endte opp med å sende e-post til alle kommunene. Gjennom hele sommeren har det kommet inn bestillinger på boksen, og det er forbausende stor etterspørsel også fra videregående skoler, som egentlig ikke var vår målgruppe. Vi håper å få produktet med i Den kulturelle skolesekkens katalog neste år.

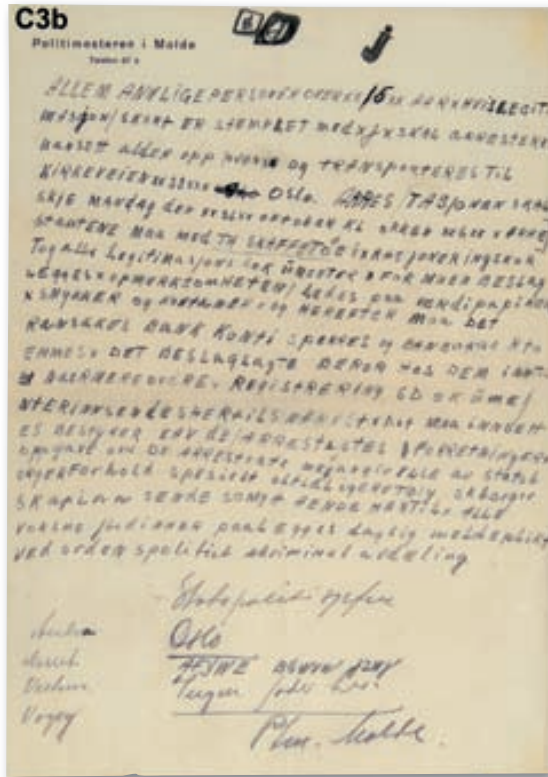
også om dokumentenes troverdighet, og stiller dem iblant i kontrast til en tekst i en fagbok, slik at elevene får sammenligne en primærkilde med en sekundærkilde.

Temaet annen verdenskrig ble valgt med hensyn til at det skulle virke interessant både for lærere og elever. Det undervises mye om krigen i niende klasse, og temaet fenger ofte elevene. Kildekritikken er hovedfokus i forskningsboksen, men likevel får elevene mye faktakunnskap fra dokumentene på kjøpet – kunnskap om lokalsamfunnet som ikke finnes i noen skolebøker. Flere lærere har vært fascinert over de muligheter som dokumentene gir for videre fordypningsoppgaver.

Materialet er utarbeidet i samarbeid med tre lærere fra ungdomsskolen, og da det var nesten ferdig, testet vi det ut på elevene deres. Elevene viste et veldig engasjement. De bidro også med konstruktiv kritikk, spesielt når det gjaldt utformingen av spørsmålene, noe vi tok hensyn til ved den endelige utformingen av boksen.

I juni 2007 var boksen ferdig til å lanseres. Men hvordan skulle vi nå ut til skolene? Vi har

Uten tvil har arkivene mye å tilby skolene på dette området. Men tilbudene må lages i samarbeid med skolen for at de skal fungere. Vi skulle ønske at det fantes et kontaktnett mellom interesserte lærere og arkiv, der ideer til produkter kunne drøftes, testes ut og markedsføres. Slik burde arkivene kunne bli læringsarenaer for skoleelever, på samme måte som mange museer er i dag.

Håndbøker og kataloger

Håndbok for Riksarkivet og Håndbok for brukere av statsarkivene gir brukeren samlede oversikter og en første introduksjon til arkivene. Foto: Odd Amundsen, Riksarkivet.

Hvordan kan du finne fram til de dokumentene eller opplysningene du er ute etter? Da lønner det seg å begynne å lete i håndbøkene. Disse har nyttige administrasjonshistoriske oversikter og presentasjoner av de ulike oppgavene arkivskaperne har hatt, hvilken type arkivmateriale arkivskaperne har produsert og hvordan man finner fram i det. Når du har funnet ut hvilket eller hvilke arkiver du må lete i, må du gå løs på arkivkatalogene.

En arkivkatalog er brukers direkte inngang til de enkelte arkivene. Den har som regel en innledning med administrasjonshistorisk oversikt og gir informasjon om innholdet i arkivet og om hvordan det er ordnet. Ofte er arkivet ordnet etter det som kalles alminnelig arkivskjema. Dette er en mal for rekkefølgen av arkivseriene. Katalogen beskriver som regel også eventuelle mangler i materialet. Målet med katalogen er å gjøre det lett for brukeren å finne fram i arkivmaterialet. Her finner man også om arkivet er fritt tilgjengelig eller om adgangen til materialet er begrenset til parts- eller forskerinnsyn etter søknad. Katalogen gir også opplysninger om hvor i magasinet arkivet er plassert, noe som må oppgis når man bestiller arkivsaker til bruk på lesesalen.

Tradisjonelt var arkivkataloger hånd- eller maskinskrivne papirkataloger som fantes i få eksemplarer ved den arkivinstitusjonen som oppbevarte arkivet. I dag lages katalogene elektronisk, og det er et mål for Arkivverket at alle katalogene også skal være tilgjengelige på nettet gjennom *Felleskatalogen for Arkivverket*.

Felleskatalogen omfatter i prinsippet alt arkivmateriale som er tilgjengelig for bruk i Riksarkivet

og statsarkivene. Opplysningene om arkivene er inndelt i flere nivåer. Øverste nivå gir en samlet omtale av arkivet, bl.a. omfang, klausul og innhold. Her er beskrevet hvilke serier som finnes. For mange arkiver finnes det fullstendige katalogopplysninger, dvs. at serier, arkivstykker, mapper og i enkelte tilfeller også dokumenter er beskrevet.

Samkatalogen over privatarkiver er en nasjonal database over arkiver etter personer, bedrifter, organisasjoner og institusjoner m.v. som er i offentlige og private oppbevaringsinstitusjoner. Både Felleskatalogen og Samkatalogen finnes på www.arkivverket.no.

[Krøniken]

Hva slags bestemmelser kom fra offentlige myndigheter for to, eller ett hundre år siden?

Vi fortsetter våre dykk i *Wessel-Bergs Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge og Norsk Lovtidend*.

Bakom de trykte bestemmelsene vil det alltid finnes arkivmateriale, oftest i Riksarkivet, men noen ganger også i ett eller flere statsarkiv.

1807

14. november. Cancellie Circulaire til Stiftamtmandene i Norge og Danmark, ang. at i periodiske Blade maa ei trykkes noget, Fjenden til Underretning. Da der i adskillige periodiske Blade indrykkes utidige Raisonnements om Danmarks politiske Forfatning og dets Forsvars-Væsen m.m., som, endskjønt ikke i strengeste Forstand stridende mod Anordningen om trykte Skrifter i Almindelighed, dog under nærværende Conjunctioner ere høist upassende, saa har Kronprindsen befalet Cancelliet, at paalægge samtlige vedkommende Øvrigheder og Embedsmænd, at de, ved at gennemgaae og censurere de periodiske Blade, bestandigen have Danmarks nu værende Krigstilstand for Øie, og at de ikke tilstæde, at nogen Artikel indrykkes, som maatte indeholde Raisonnements eller Efterretninger, der under Krigstilstanden kunde være skadelige ved at give Fienden Oplysninger han ei bør have, eller ved

at svække og tilintetgjøre den offentlige Tillid og den National-Aand, som burde besjæle enhver sand Dansk Mand til dobbelt Anstrengelse under Fædrelandets nærværende Stilling.

1907

5. november. Kongelig resolution, hvorved i henhold til lov om behandling af forsømte børn af 6te juni 1896 § 38 nedenstaaende af Kristiania skolestyre vedtagne forslag til plan for Kristiania kommunale tvangsskole stadfæstes: § 1. Skolen er oprettet av Kristiania kommune, for et antal av ca. 40 gutter.

§ 12. Guttene blir paa skolen saa længe tilsynskomiteen finder det nødvendig, dog ikke over 1 aar. En gut kan utskrives paa prøve ved bestemmelse av skoleinspektøren efter samraad med bestyreren.

§ 13. Saa længe en gut er elev av tvangsskolen, maa han ikke komme utenfor skolens omraade eller motta besøk av forældre eller andre uten bestyrerens tilladelse. Han maa heller ikke motta eller avsende brev eller motta gaver uten med bestyrerens tilladelse og paa de av ham stillede betingelser.

§ 14. Gjør nogen elev av tvangsskolen sig skyldig i slet opførsel, kan bestyreren, eller den han dertil bemyndiger, anvende følgende revselsesmidler, alt efter

forseelsernes beskaffenhet og hyppighet:

a) Sløifing av enkelte maaltider.
b) Legemlig avstraffelse i overensstemmelse med byfolkeskolelovens § 65.

c) Avsondring fra de andre gutter i fritiden for indtil 4 dage. Flere av disse revselsesmidler kan under særdeles skjærpene omstændigheter forenes. Enhver tildelt revselse indføres i en bok.

§ 17. Guttene skal saa vidt mulig tilbringe to timer daglig i fri luft. De kan ogsaa leilighetsvis tages med paa mindre turer utenfor skolens omraade.

27. november. Den norske regjeringens resolution. I henhold til lov om politivæsenet i Kristiania af 26de mai 1866 § 1 meddeles stadfæstelse paa en af Kristiania formænd og repræsentanter under 3die oktober 1907 fattet beslutning om forandring i § 12 i de stadfæstede forskrifter for brug af motorvogne i Kristiania.

Beslutningen er saalydende:

1. Motorvogner skal være forsynet med hensigtsmæssig signalhorn, som vognføreren under farten jevnlig skal varsle med, alt eftersom omstændighetene kræver det. Lydelig og vedholdende varslen skal finde sted, naar gatekryds skal passeres samt under større kjørende eller gaaende trafik.

Internettutstilling om Kautokeino-opprøret

Statsarkivet i Tromsø og Samisk Arkiv samarbeider om å lage en internettutstilling om Kautokeino-opprøret 8. november 1852. Nettutstillingen skal være klar til premieren på Nils Gaups nye film om opprøret, som presenteres ved Tromsø Internasjonale Filmfestival i januar 2008. Nettutstillingen skal være tilgjengelig både på samisk og norsk.

Statsarkivet i Tromsø og Samisk Arkiv har originalmateriale fra rettssaken, korrespondanse mellom amtmann, fogd, biskop og prest, og materiale samlet av de som har forsket på kildene. Sogneprest Fredrik Hvoslefs brev til fogden, påbegynt 8. november 1852, er den første beskrivelse av hendelsen, og finnes både i original og som avskrift i kopibok.

Han begynner slik ”*Frygtelige Begivenheter bringe mig i Nat til at skrive Dem til for at begjære herop snaarest muligt Mandskab der staaer i et passende Forhold til hvad der er skeet. I morges stod jeg og taled med min Kone i Kjøkkenet, saa komme pludselig Mad Ruth og Pigen Anna løbende ind, skrigende, at de dræbe Ruth. Jeg løb øieblikkelig derhen og saa da strax Ruth liggende udstrakt paa garden, ...*”

Kautokeino-opprøret var svært dramatisk, og både handelsmannen

og lensmannen i Kautokeino ble drept, mens andre fastboende, inkludert presten, ble holdt fanget i flere timer og pisket og slått. Forklaringer som har vært lansert, legger vekt på blant annet religiøse og næringsmessige forhold. Opprørerne hadde vært en del av den læstadianske vekkelse noen år før, men hadde sin egen forståelse av sin posisjon i forhold til Jesus, Gud og Den Hellige Ånd. I de samme årene ble det vanskeligere for samene å flytte reinsdyrene sine over landegrensene fra sommer- til vinterbeite. Noen hadde sommerbeite i Norge, men vandret om Finland, andre hadde sommerbeite i Finland eller Sverige. I 1852 ble grensen mot Finland stengt.

Opprøret ble slått ned i et voldsomt slagsmål med folk fra Avžži samme dag. Saken fikk sin endelige avslutning i Høyesterett 7. august 1854. To ble dømt til døden, Aslak Jakobsen Hætta og Mons Aslaksen Somby, og mange fikk livsvarig fengsel. I tillegg til de to som ble hals-hugget, døde to av opprørerne av skader de hadde fått under slagsmålet, og to under fengsels-oppholdet.

Wergeland-jubileum

I 2008 er det to hundre år siden Henrik Wergeland ble født. Han var ikke bare Norges første store nasjonaldikter, men også vår første

riksarkivar. Riksarkivet har sammen med Nasjonalbiblioteket og Eidsvoll 1814 fått i oppdrag å organisere feiringen, og jubileet vil bli markert land og strand rundt med en rekke arrangementer og utstillinger. Følg med på nb.no/wergeland.

Riksarkivet og statsarkivene vil feire jubilaranten med utstillinger i Riksarkivet og på nettet, med bokutgivelse og andre tiltak. Oppdatert oversikt er å finne på www.arkivverket.no/arkivverket/wergeland.

KULTURELT 2008 MANGFOLD 08

www.kultureltmangfold.no

Mangfoldsåret 2008

2008 blir året da kulturelt mangfold skal stå i fokus. Arkivverket vil markere dette ved flere tiltak. Spesielt vil vi rette vår oppmerksomhet mot de tradisjonelle minoritetsgruppene i Norge, men nye innvandringsgrupper har også en selvfølgelig plass i en slik sammenheng. Sentrale oppgaver for Arkivverket vil være å styrke dokumentasjon og formidling av minoritetskulturer i nye og eldre arkiver. Flere tiltak er planlagt, og vi kommer tilbake med mer informasjon og artikler vedrørende mangfoldsåret i neste nummer av Arkivmagasinet.

[Kalender]

Arkivenes dag

10.11.: Åpen dag med ulike arrangementer i flere arkivinstitusjoner i hele landet. Fellesnordisk tema: Mennesket i arkivet.

Riksarkivet: Retten har talt! Om rettsdokumentasjon i arkivene. Åpent hus kl. 10-16. Utstillinger og omvisninger i Skattkammeret og i fjellmagasinene. Foredrag i Wergelandsalen. Digital skole: Lær å bruke Digitalarkivet. Den glemte skriften: Forfatter av læreboken i gotisk håndskrift Knut Johannessen holder kurs. Aktiviteter for barn og voksne. Åpen arkivkafè. Velkommen!

Utstillingsåpning

14.02.: Vår Wergeland – patriot, bråkmaker og menneskevenn. Åpning av ny utstilling i Skattkammeret. Arkiverket feirer 200-årsjubileet for riksarkivar Henrik Wergelands fødsel.

Formidlingskonferanse

04.03.: Riksarkivarens 3. formidlingskonferanse.

Slektshistoriedag

29.03.: Slektshistoriedag i Riksarkivbygningen. Hvordan starte med slektsgransking? Foredrag, digital skole og individuell hjelp for nye slektsgranskere. Påmelding.

Utstillinger i Skattkammeret

Retten har talt.

Lov og dom 1274-1814.

Hvordan var rettsapparatet innrettet i middelalderen og videre fremover til 1814, og hvilke lover baserte det seg på? Utstillingen gir glimt fra straffesaker, der slagsmål, drap og trolldom er sentrale stikkord, og fra sivile saker om eiendomsrett og brudd på ekteskapslovgivningen. Gjennom velbevarte rettsarkiver kan vi følge én og samme sak fra behandlingen på det lokale tinget gjennom appellinstansene helt opp til Kongen selv.

Utstillingen er et samarbeid mellom Riksarkivet og Statsarkivet i Oslo. Den blir stående fram til 26. januar 2008. Den blir også presentert som nettutstilling under www.arkiverket.no. Det er omvisning hver onsdag kl. 14, og etter avtale for grupper.

Vår Wergeland – patriot, bråkmaker og menneskevenn

Henrik Wergeland har ikke satt mange spor etter seg som dikter i kildematerialet i Riksarkivet. Men desto mer er det å finne om ham som historiker og riksarkivar, om hans kamp for jøders adgang til riket og om hans sosiale engasjement. Med sin provoserende oppførsel og uforsiktige uttalelser hadde han dessuten en egen evne til å havne i retten. Det ble det også arkivstoff av. Utstillingen åpner 14. februar 2008 og blir stående til høsten.

Fra "Retten har talt": Magnus Lagabøtes landslov, Kristian 4.s norske lov og Kristian 5.s norske lov er utlånt fra Nasjonalbiblioteket. Foto: Tine Berg Floater, Riksarkivet.

Velkommen!

Riksarkivet

Folke Bernadottes vei 21, Kringsjå, Oslo
Postadresse: PB 4013 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Telefon: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
riksarkivet@arkivverket.no

Statsarkivet i Oslo

Folke Bernadottes vei 21, Kringsjå, Oslo
Postadresse: PB 4015 Ullevål stadion, 0806 Oslo
Tel: 22 02 26 00 / Faks: 22 23 74 89
statsarkivet.oslo@arkivverket.no

Statsarkivet i Hamar

Lille Strandgate 3, Hamar
Postadresse: PB 533, 2304 Hamar
Tel: 62 55 54 40 / Faks: 62 52 94 48
statsarkivet.hamar@arkivverket.no

Statsarkivet i Kongsberg

Frogs vei 44, 3611 Kongsberg
Tel: 32 86 99 00 / Faks: 32 86 99 10
e-post: statsarkivet.kongsberg@arkivverket.no

Statsarkivet i Kristiansand

Märthas vei 1, Kristiansand
Postadresse: Serviceboks 402, 4604 Kristiansand
Tel: 38 14 55 00 / Faks: 38 14 55 01
statsarkivet.kristiansand@arkivverket.no

Statsarkivet i Stavanger

Bergelandsgt. 30, 4012 Stavanger
Tel: 51 50 12 60 / Faks: 51 50 12 90
statsarkivet.stavanger@arkivverket.no

Statsarkivet i Bergen

Årstadveien 22, 5009 Bergen
Tel: 55 96 58 00 / Faks: 55 96 58 01
statsarkivet.bergen@arkivverket.no

Statsarkivet i Trondheim

Maskinistgata 1, 7042 Trondheim
Tel: 73 88 45 00 / Faks: 73 88 45 40
statsarkivet.trondheim@arkivverket.no

Statsarkivet i Tromsø

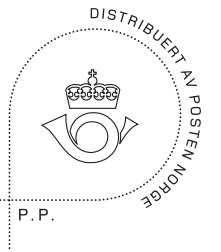
Huginbakken 18, Breivika, Tromsø
Postadresse: 9293 Tromsø
Tel: 77 64 72 00, Faks: 77 64 72 01
statsarkivet.tromso@arkivverket.no

Samisk arkiv / Sámi arkiiva

Ájastealli 3, Kautokeino
Postadresse: 9520 Kautokeino
Tel: 78 48 50 11, Faks: 78 48 50 42
os@arkivverket.no

B

NORGE

Tema i neste nummer:
Tinglysing

Returadresse:
Riksarkivet
Postboks 4013
Ullevål stadion
0806 Oslo

The image shows a page from a historical land register (panterregister) for the farm Stiklestad østre in Verdal. The page is filled with handwritten text and a printed table. The table has several columns: 'Tinglysningssummen', 'Arbeidsløst', 'Løst', 'Løst', and 'Mys'. The entries are organized into rows, with some rows having checkmarks or other symbols in the columns. The handwriting is in an old script, likely from the 19th century.

Pantere registerside for gården Stiklestad østre i Verdal.
Original i Statsarkivet i Trondheim (Stjør- og Verdal
sorenskriveri, panterregister 2A63, 1837-1893)